

І.А. Готун, О.М. Казимір, М.О. Гунь, А.М. Сухонос *

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ХРИСТИЯНСЬКЕ ПАЛОМНИЦТВО І ДВІ ЗНАХІДКИ З ХОДОСІВКИ¹

Робота присвячена зафіксованим джерелами фактам вшанування давньоруськими паломниками православних святих Палестини та зібраним у процесі археологічних досліджень матеріальним свідченням середньовічного прочанства як соціокультурного явища. Аналізується контекст побутування перламутрового хрестика і західноєвропейського металевого паломницького нашивного хреста із зображенням Розп'яття Volto Santo, виявлених на селищі Ходосівка-Рославське.

Ключові слова: середньовічне паломництво, Свята земля, західноєвропейський пілігримаж, прочанські реліквії, перламутрові хрестики, нашивні металеві емблеми, Розп'яття Volto Santo, поселення Ходосівка-Рославське

Запропоноване свого часу Й. Хейзінгою визначення середньовіччя: «Життя було пронизане релігією до такої міри, що виникла постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю» (Хейзінга 1988, с. 170), — давно стало хрестоматійним і не раз наводилось для характеристики духовної сфери означеної доби. І хоч головною рисою релігійної свідо-

мості східних слов'ян, як довели фахівці, стало поєднання і взаємопроникнення постулатів ортодоксального християнства і традицій місцевого язичництва, що привело до синкретизму вказаних вірувань і яскравого прояву цього явища як у народній, так і в елітарній культурі, добре відображеному в широко практикованому «Бога люби, але й чорта не гніви» (Зеленин 1991, с. 411; Моця 2001, с. 787 та ін.), результати розкопок дозволяють стверджувати, що панівною ідеологією населення Русі було християнство. А останнє передбачало не лише дотримання певних обрядів, а й відвідання духовних осередків, включаючи вшанування пов'язаних із земним життям Спасителя місць у Палестині. Виявлені під час вивчення сільської округи Києва недавні знахідки зумовлюють необхідність більш детального розгляду соціокультурного явища середньовічного прочанства.

Свідчення відвідання населенням Русі православних святих досить численні, і якщо у давньоруському літописанні XI — початку XII ст. згадки Єрусалима, Палестини, Сирії зведені до літературних ремінісценцій візантійських джерел, то в період хрестових походів, тобто між першим із них у 2-й пол. 90-х рр. XI ст. та 1204 р., коли у результаті четвертого було захоплено Константинополь, кількість і характер відомостей про Святу землю та вихідців з Русі на її теренах відчутно зростає і конкретизується (Назаренко 2001, с. 617, 618): для періоду з XI до XVII ст. відомо більше 70 «ходінь» до православних святих (Зайцев 2015а, с. 60). Виняток для раннього етапу, на чому вже не раз акцентовано, становить Несторове «Житіє преп. Феодосія Печерського» зі згадками відвідання Єрусалиму першим ігуменом київського монастиря св. Дмитрія Варлаамом і зустрічі в Курську юного Феодосія з паломниками зі святих місць, які хотіли знову йти у Святу землю (Абрамович 1991, с. 24, 44). Християнським центрам Палестини віддавали шану і особи, що перебували на доволі високих щаблях світської та духовної ієрархії, і вихідці із нижчих соціальних груп (Зайцев 2015б, с. 14 та ін.).

* ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, ihor_hotun@iananu.org.ua
КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua
ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — співробітник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАНУ, аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, gunmaryana@meta.ua
СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАНУ, andreyarh@i.ua

¹ Автори широ вдячні співробітникам експедиції В. Качуренку, С. Кирпі, Д. Ковкуну, Т. Лозниці та Д. Шахраю за допомогу, надану при підготовці матеріалів до публікації.

© І.А. ГОТУН, О.М. КАЗИМІР,
М.О. ГУНЬ, А.М. СУХОНОС, 2018

Яскравим прикладом паломництва представників суспільної верхівки фахівці вважають пов'язану з монастирем святого великомученика й цілителя Пантелеймона в Кельні датовану початком XII ст. пам'ятку «Чудо св. Пантелеймона про короля Харальда», де згадано подорож до Єрусалима дружини Володимира Мономаха королеви Гіди і бажання здійснити те ж саме з боку Харальда (Мстислава) — їх старшого сина. Київська княгиня не просто відвідала Палестину, а й завершила там свій земний шлях, та вона — не єдина представниця руського княжого дому, що знайшла останній притулок у Святій землі. Більш відома полоцька княжна Єфросинія, з часом ігуменя заснованою нею монастиря, що на початку 2-ої пол. XII ст. перебувала в Єрусалимі з братом Давидом і сестрою Євпраксією. Скоріше до панівної верстви слід віднести і ототожненого з посадником Пскова, а потім — Новгороду Мирославом Гурятиничем знатного новгородця, який прислав «дошку кінечну Гроба Господня», що Київський літопис засвідчує під 1133/34 р. (Назаренко 2001, с. 629, 631—633).

Хоч, за спостереженнями дослідників, навряд чи доводиться сумніватись, що практика паломництва насправді була дещо ширшою, і далеко не все, що відбувалось, потрапило на сторінки вцілілих пам'яток давньої писемності, але зрозуміло, що відвідання Святої землі представниками правлячої династії, інформація про які не дійшла до наших днів, теж здійснювались нечасто. Дещо більше свідчень вціліло щодо перебування у межах вказаного православного осередку духівництва Київської Русі: крім вже згаданих, це також «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена», «Повість про подорож новгородського архієпископи св. Іллі (в схімі Іоанна) на бісі в Єрусалим», опис Константинополя, Єрусалима й Афону дияконом Ігнатієм Смолянїновим XIV ст., акцентування на попі русині Леонтії, який до Єрусалиму пішим ходив, що згадано також неодноразово (Назаренко 1999, с. 182—191; 2001, с. 628—640; Божко 2014, с. 105).

Ще більше даних збереглося про паломництво в Єрусалим простого населення. Це і вже названі «странники», які зустрілись юному Федосію, і згадка «сорока калік» із Новгорода, які відвідали Гроб Господній в 1163/64 р., і віднесення паломників до юрисдикції архієрейського суду «Уставом князя Володимира про десятини і суди церковні», і включення прочан до числа питань новгородському єпископу Нифонту (Мусин 1999, с. 92; Назаренко 1999,

с. 179—183; 2001, с. 622—636). Суттєво, що перламутрові хрестики паломників у Пскові походять з території дворів заможної частини посадського населення XII ст. (Колпакова 2007, с. 11, 12, 16), представникам міської еліти пілігримаж був властивим і в Звенигороді (Гупало 2017, с. 122), хоч новгородські знахідки речей прочан пов'язані з перебуванням у Палестині осіб духовного стану (Мусин 1999, с. 96), та й в інших пунктах подібні предмети часто тяжіють до сакральних ділянок, а саме культових споруд чи поховальних комплексів.

Результатом зростання інтересу до святих місць Палестини і поживлення відвідування її давньоруським населенням постає утворення на Святій землі в епоху хрестових походів руської богородичної обителі, яку «Житіє» Єфросинії Полоцької називає пунктом перебування святої (Назаренко 2001, с. 633, 634; Житенев 2014).

На тісні зв'язки Русі з Близьким Сходом вказує також наявність у чернігівського князя-інока Миколи Святоші «лічця-сурянина», тобто лікаря-сирійця, про подорожі в регіон свідчать скандинавські саги та інші джерела, для кінця XIII — XIV ст. відомі хрести-релікварії з написом про вміщені до них святині з Палестини. Непрямими доказами обізнаності населення Русі з Палестиною вважають виготовлення тут іконок із зображенням Гробу Господнього, а традицію доставки своєрідних релігійних інсигній ілюструють речі з Новгорода, пов'язані з перебуванням певної особи у місці поклоніння мощам великомученика Дмитрія у Візантії (Мусин 1999, с. 92—100; 2007, с. 156—160, рис. 7, 3; Назаренко 1999, с. 191; 2001, с. 641, 642; Вак 2012). Свідченням зв'язків з Близьким Сходом у східнохристиянському світі загалом і на Русі зокрема, виступають також основні категорії реліквій паломників: енколпіони і перламутрові натільні хрестики (Корзухина 1958, с. 132; Пескова 1997; Мусин 20096, с. 223; Майко 2017, с. 95 та ін.). Хрестики та образки з перламутру і зараз привозять зі Святої землі та Афону (Мусин 19996, с. 96; Колпакова 2005, с. 144) і традиція доставки з названих пунктів творів церковного декоративно-прикладного мистецтва проіснувала досить довго, тому в музеях зібрано значну кількість на престольних хрестів і іконок, дарохранительниць і ікон, натільних хрестиків і образків, датованих переважно кін. XVIII — поч. XX ст., хоч у їх числі відомі й давніші вироби, на що вже зверталась увага, як і на досить пізні перламутрові речі, що траплялись при археологічних дослідженнях (Готун 2017а, с. 114). Майстерня, де виготов-

ляли хрестики з перламутру, вивчена поблизу Хайфи у франкській портовій фортеці Атліт, яку також називали Замком паломників, а вироби з неї виявлені при розкопках Херсонеса, Смоленська, Звенигорода, Автунічів, Новгород, Пскова (Мусин 2009б, с. 223). І хоч цих знахідок за весь період археологічних робіт зібрано мізерно мало, в літературі наявні згадки про їх фіксацію також у Старій Рязані, Ізяславі, Судаку, на Дівич-горі біля Сахнівки, в Турайді і Ризі, на низці пунктів Туреччини. Представлені вони, хоч і без чіткої атрибуції й хронологічної прив'язки, і в європейських музеях, щоправда, за відсутності інформації стосовно їх фіксації в культурних нашаруваннях Західної Європи. Існує думка, що там речі не набули поширення, ймовірно, у зв'язку з призначенням для православних прочан зі Сходу (Мусин 1999, с. 96, 97; 2006, с. 218, ил. 10, рис. 36, 37; 2009а, с. 242—245, рис. 5—7; 2010, с. 221—225; Musin 2010, р. 20—22, fig. 5; Колпакова 2002, с. 28; 2005, с. 144; 2007, с. 11; Спиргис 2017, с. 561—564, 569, рис. 10). Загалом же розповсюдження предметів особистого благочестя з перламутру дослідники вважають наслідком доступності східносередземноморських територій у результаті хрестових походів (Kvinto 1995, с. 103; Назаренко 1999, с. 184 та ін.).

Огляд літератури дозволяє констатувати фіксацію ще кількох таких виробів, на що вже зверталась увага (Готун 2017а, с. 112, 113). Так, в публікаціях названо знахідки з Чернігова та городища Ляшківці (Коваленко 2006, с. 91), хоча, за даними О.М. Веремейчик, у другому випадку у звіті йдеться про фрагмент хрестика зі сланцю (Веремейчик 2010, с. 349). Предмет з перламутру згаданий і щодо Райковецького городища (Гончаров 1950, табл. XXII, 10). Перегляд джерел, де фігурують ці речі, дозволяє висловити припущення щодо згодом більшого числа означених виробів і на вже названих пам'ятках: зображення у Держкаталозі Музейного фонду РФ хрестика XIII ст. з Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника суттєво відрізняється від наведених О.Є. Мусінім чотирьох речей з Новгорода (2010, с. 222, рис. 46, 1—4). Два паломницькі перламутрові хрестики відомі у Старій Рязані (Милованов 2010, с. 18, 24). Дев'ять таких знахідок виявлені в Судаку (Майко 2007, с. 207, 208, 235, 238, рис. 130, 9, 140, 2, 151, 8; 2017, с. 96, 98, 99, рис. 1, 1—9; Майко, Джанов, Фарбей 2009, с. 194; 2010, с. 274), дві названі серед інвентарю поховання поруч Десятинної церкви у Києві (Хвойка 2006, с. 185), одна знайдена в Батурині у за-

повненні об'єкта XII — сер. XIII ст.² (Ситий та ін. 1997/130, с. 90, 213, рис. 90, 14; Дем'яненко 2011, с. 137). Перламутровий хрестик, як предмет візантійської культурної традиції, зберігається у Метрополітен-музеї у Нью-Йорку, інший, як візантійська річ з приватного зібрання, нещодавно фігурував на одному з антикварних аукціонів. З цією групою знахідок слід згадати й різьблені з перламутру іконки із зображенням Богородиці Знамення і Трійці та фігури Христа між ними із Загорського музею і св. Костянтина та Олени під масивним чотирикінцевим хрестом з Римгорського городища на Північному Кавказі, віднесені до речей, ймовірно зроблених у Святій землі, хоча друга, на думку дослідників, може репрезентувати і витвір майстерні X—XII ст. одного із візантійських міст Малої Азії (Шевченко, Богомазова 2006, с. 223; Малахов 2011, с. 45—57).

Вже зверталась увага (Готун 2017а, с. 114—120), що більшість згаданих виробів має рівнокінцеву форму, розміри біля 20 × 15 мм, хоч наводилися й інші параметри (19,5 × 20,7 мм, 24,5 × 22,3 мм та ін.), рельєфно відділені заокруглені підтрикутні завершення кінців, квадратне середохрестя з прокресленим діагональним хрестом, овальні чи підпрямокутні/підквадратні у перетині рамена. Центр міг бути і чистим або нести зображення порожнього чи заповненого косою решіткою ромба і косої решітки без обрамлення (які могли походити від того ж косоного хреста, виконаного паралельними лініями), що дозволяє вбачати дещо спільне з аналогічно оздобленими хрестоподібними підвісками з числа інвентарю одного із салтівських могильників басейну Сіверського Дінця, де частина похованих, на думку дослідників, була знайома з християнським віровченням (Аксенов 2003, с. 139—141, рис. 3—5). Відзначено й випадки декорування циркульним орнаментом біля звуженого трикутного завершення променів, що має аналогії серед ставрографічних пам'яток Візантії. Специфічну форму разом з наявністю косоного хреста в середохресті вважають настільки визначальною ознакою, що старорязанську перламутрову річ з огляду на відмінності віднесли до місцевих реплік, а оформлені аналогічно бурштинові із Суздаля, Пскова та Судака — до імітацій цих престижних паломницьких реліквій (Мусин 1999, с. 96, 97; 2009б, с. 223; 2010, с. 221—224; Колпакова

² Автори щиро вдячні Ю.М. Ситому за дозвіл скористатись неопублікованим матеріалом і надані консультації щодо вказаної знахідки.

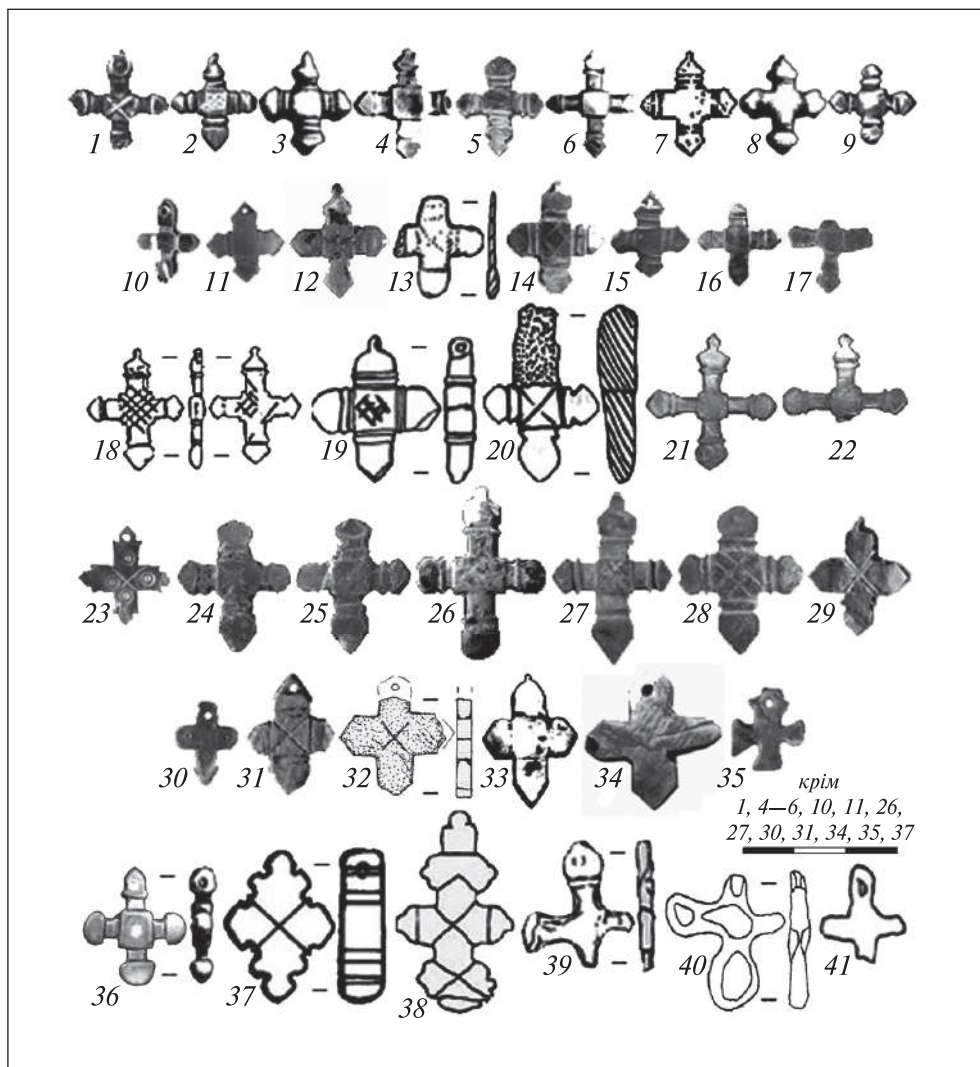

Рис. 1. Об'ємні та пласкі перламутрові хрестики звичної (1–13, 15–17, 20–22, 24, 25, 39), дещо видозміненої (14, 18, 19, 23, 28–33) і розвиненої форми (26, 27, 36–38) та індивідуальних обрисів (34, 35, 40, 41) з Райковецького городища (1) за В.К. Гончаровим, Смоленська (2, 9), Ізяславля (38), фортеці Аланія в Туреччині (26), монастиря Алахан у Малій Азії (37), колекцій Археологічних музеїв у Ізмірі (5) та Мюнхені (11, 27, 30, 31, 35) за О.Є. Мусінім, Новгород (3, 41) й замку Атліт (4, 6, 10) за О.Є. Мусінім та (відповідно, 36 і 14, 29) за О.Є. Мусінім і Р. Спіргісом, Судака (7, 12, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 33, 39) за В.В. Майком, Звенигорода (8) за І.П. Русановою і Б.О. Тимошуком та О.Є. Мусінім, Пскова за Г.П. Грозділовим і Ю.В. Колпаковою (13) та Ю.В. Колпаковою і О.Є. Мусінім (20), Риги (16) і Турайди (23) за Р. Спіргісом, Херсонеса (18) за Л.О. Голофаст і С.Г. Рижовим, Старої Рязані (34) за Л.А. Беляєвим і О.Є. Мусінім, Батурина (40) за Ю. Ситим, О. Васютою, В. Коваленком та ін., приватної колекції (15) та Музею мистецтв Метрополітен (28) у Нью-Йорку і Ходосівки-Рославського (32)

2005, с. 144; Мусин, Петров 2006, с. 12; Майко 2017, с. 96, 99, рис. 1, 10). На думку фахівців, хрестики з потовщеними і загостреними кінцями — намагання передати символ Кувіклії над Гробом Господнім; саме такі вироби — найбільше поширені і їх хронологія не виходить за межі XII — кін. XIII чи поч. XIV ст. Плаский варіант речей цієї іконографії вважають різновидом попередніх, а зображення в середохресті виробів цих двох підгруп косоного хреста, як і на інших речах з Розп'яттям, могло сим-

волізувати хрест-вузол чи «Соломонів хрест», або ж відображати прив'язування тіла до хреста чи мати значення монограми імені ХРИСТОС. Зазначалось, що певні перламутрові паломницькі хрестики зумовили виникнення їх бронзових наслідувань з кульками на кінцях і квадратним середохрестям, кам'яні формочки для виготовлення яких відомі на Русі й у Палестині (Мусин 1999, с. 97; 2010, с. 236, 237, рис. 68; Спіргис 2017, с. 566–579, рис. 8, 4; 11, 7, 8; Малахов 2013, с. 185; Колпакова, Костю-

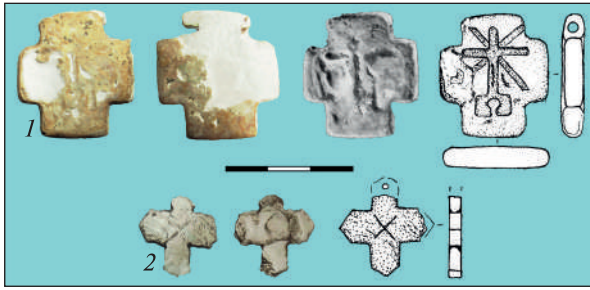

Рис. 2. Фото лицьового і зворотного боку і прорисовка загального вигляду й профілю перламутрових хрестиків з поселень Автуниці (1) та Ходосівка-Рославське (2)

чук 2016, с. 136, 138, рис. 1, 4) і навіть пропонувався всі зведені Н.Г. Недошвіною до датованої XI—XII ст. групи «з пухкими кінцями» (Николаева, Недошивина 1997, с. 349, табл. 103, 22) кульокінцеві (з кулястими (булавоподібними) завершеннями променів) хрестики вважати похідними від близькосхідних (Колпакова, Костючук 2016, с. 138). Однак, при візуальній схожості окремих предметів з цієї групи на перламутрові зразки, загальна хронологія всіх названих металевих виробів відчутно випереджує час активного відвідання Святої землі давньоруською людністю, відповідно копіями перламутрових паломницьких хрестиків обережно можна вважати лише частину означених знахідок.

Таким чином, весь доступний за публікаціями масив перламутрових хрестиків зводиться до кількох підгруп. Одна з них (рис. 1, 1—13, 15—17, 20—22, 24, 25, 39)³ представлена описаною вище формою і різниться між собою особливостями використаної сировини, індивідуальними рисами виготовлення та станом збереження предмета. Спроба виділення серед них різних типів, як було запропоновано стосовно дев'яти речей із Судака (Майко 2017, с. 98), на наш погляд, відображає лише названі відмінності та знайомство автора публікації знахідок з класифікаційно-типологічним методом. Частина репрезентує певний розвиток початкової форми, хоч, можливо, слугує лише різновидом останньої, і характеризується нанесенням косоного хреста в середохресті без обрамлення або кількома паралельними лініями — до утворення косої решітки, заміни його ромбом, іншим чи ретельнішим оформленням, появою фігурних виступів у середохресті та на лопатях (рис. 1, 14, 18, 19, 23, 28—30),

³ Тут і далі зображення частини речей на цитованих ресурсах не масштабовані, посилання на джерела їх запозичення див.: Готун, 2017а.

більш спрощеним виконанням (рис. 1, 31—33), невластивим решті формуванням середохрестя, променів і потовщень, як на одному із новгородських хрестиків тощо (рис. 1, 36), причому чітку грань між віднесеними до різних груп виробами іноді встановити досить важко, оскільки окремі знахідки виступають своєрідним перехідним варіантом, як хрестики з Атліта й Судака (рис. 1, 6, 21, 22) відносно названого виробу з Новгорода; інші демонструють подальше вдосконалення, як речі з фортеці Аланія та музею в Мюнхені (рис. 1, 26, 27). Простежені випадки і наступного розвитку зовнішніх обрисів, збільшення кількості кінців (рис. 1, 36—38) тощо. Нарешті, кілька предметів мають індивідуальну форму і суттєво відрізняються від інших (рис. 1, 34, 35). Окремі знахідки можуть бути звичайними виробами, що втратили характерні риси через умови зберігання (рис. 1, 39, 41), як одна з судацьких, на завершеннях променів якої вгадуються типові потовщення, інші цілком самодостатні, як річ з Археологічного музею в Мюнхені (рис. 1, 30) і предмет з Батурина (рис. 1, 40).

Окремої уваги заслуговує знахідка з селища Ходосівка-Рославське, одразу після фіксації віднесена до ймовірних паломницьких реліквій зі Святої землі, а більш детально охарактеризована в окремій статті (Готун 2017а, с. 118, 124, іл. 1, 2). Річ із розшарованої тонкої пластини крихкого перламутру рівнокінцева з втраченим верхнім краєм, необрамленим косим хрестом, прокресленим тонким знаряддям з лицьового боку середохрестя, з трикутним завершенням рамен. Її розміри — 20 × 18 мм за товщини 3,0 мм (насправді ці показники були дещо більшими) і ширини променів 7,0—8,0 мм (рис. 1, 32; 2, 2). Оскільки виріб походив з шару, його побутування можна визначити у межах рубежу XI—XII — 1-ої пол. XIV ст. Незначна товщина зближує предмет з речами із Пскова, замку Атліт, виробами з Археологічного музею Мюнхена й Новгородського заповідника з Держкаталогу Музейного фонду РФ, хоч вони мають і відмінні риси. Д. б. н. В.В. Аністратенком⁴ (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ) констатовано, що тонкошарова текстура і світло-синьо-зеленувата іридізація (переливчасте виблискування) деяких ділянок знахідки найімовірнішою сировиною для ви-

⁴ Користуючись нагодою, висловлюємо щирі вдячність шановному Віталію Вячеславовичу за опрацювання знахідки та надання висновків, що суттєво допомагають встановленню історичного контексту її побутування.

готовлення останньої дозволяють вважати черепашку *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus, 1758) — прісноводних двостулкових молюсків родини Margaritiferidae, які й донедавна слугували об'єктом перлинного промислу. Зараз ареал *M. margaritifera* обмежений холодними чистими річками Півночі Європи (Північ Росії, Фінляндія та деякі інші райони), а в недавній історичний час молюск мешкав також у водоймах басейну оз. Ільмень і на Валдайській височині. Джерела відзначають поширення виду і в річках атлантичного узбережжя північного сходу США та східного берега Канади — від Ньюфаундленда до штату Делавер і, що у випадку із річкою з Ходосівки більш суттєво, річках та струмках Західної Європи — до Альп на півдні, включаючи Великобританію й Ірландію, а також у водоймах Білорусі та країн Балтії. В межах України, за даними фахівців, означений молюск в історичний час поширення не мав (Корнюшин 2002, с. 21). Прикметно, що додатковим аргументом саме морського походження ризької знахідки слугувала відсутність марганцю у складу аргоніту використаної для її виготовлення мушлі (Спиргіс 1917, с. 563). Водночас, аналіз структури виробу з Ходосівки, здійснений в Інституті археології НАНУ к. і. н. Т.Ю. Гошко на рентгенофлюорисцентному спектрометрі СЕР-01 продемонстрував доволі низькі значення цього показника — відповідно, 0,016 та 0,018 % у названого хрестика і стулки мідії їстівної, підібраної у наш час на чорноморському узбережжі в Татарбунарському р-ні Одеської обл., дещо вищі — 0,048 та 0,073 % — у викопних черепашок каури й Унію, що походять з матеріалів досліджень експедиції багатощарових пунктів у Софіївській Борщагівці та Гребенях на Київщині, та значно вищий — 0,353 % — у панциру устриці теж з берега Чорного моря на Одещині. Контрольне вивчення речі з Ходосівки на спектрометрі ElvaX також засвідчило низьку концентрацію MnO: $0,003 \pm 0,004$ %⁵. Відтак, визначення походження перламутрових виробів за їх мікроструктурними характеристиками вимагає залучення більшого масиву даних стосовно хімічного складу аргоніту обраних для виготовлення цих речей молюсків.

До наступної групи належать хрестики переважно з широкими і короткими раменами, один з яких теж походить з пам'ятки сільсько-

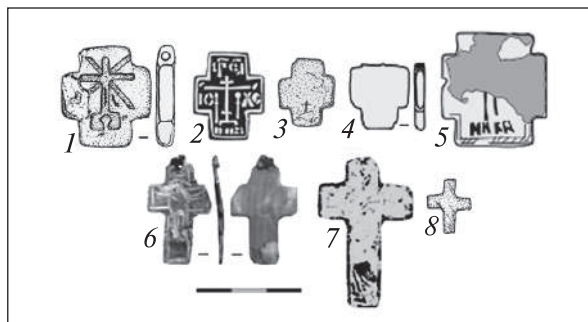

Рис. 3. Широкораменні перламутрові хрестики з Автунічів (1), Цесіса (2) і Пскова (4, 5) за Р. Спіргісом і Новгородом чи його околиць (3) за даними сайту Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника — схематична прорисовка по фото та «латинські» з Курська (6) за В.С. Птіциним і Новгородом за О.Є. Мусінім (7) та Новгородом чи його околиць за даними сайту Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника — схематична прорисовка по фото (8).

го типу — селища Автунічі. Річ неодноразово згадувалась, у т. ч. і в контексті циркумпонтійських зв'язків (Готун 2017а, с. 116, 124, іл. 1, 1 та ін.), та питання її інтерпретації остаточно не вирішене. Розміри предмета — 27×23 – 24 мм за товщини до 3,5 мм, його кінці завширшки 14–16 мм короткі, верхній має канал отвору діаметром 2,0 мм, знахідка пласка і дещо викривлена відповідно формі раковини. На лицьовому боці речі прошліфоване (?) частково втрачене за час зберігання, але зафіксоване при виявленні, неглибоке, хоч ширше, ніж у описаних речей, зображення встановленого на підквадратну основу з кружечком (символ Голгофи і голови Адама біля її підніжжя) восьмипроменевого хреста з видовженими нижніми і коротшими верхніми променями (рис. 2, 1; 3, 1). За даними к. б. н. О.В. Корнюшина (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ), для виготовлення виробу використано стулку раковини устриці *Ostrea sp.*, ареал існування якої — Чорне та Середземне моря і Антарктика.

Нанесення різних варіантів символіки Голгофи (прокреслені написи, «Т»-подібні хрести, знаряддя страстей) відомі на серії речей з каменю й бурштину з Ізборська і Пскова, але більшість із них датується XV–XVI ст., а традиція зображень з прикметним стилізованим восьмикінцевим хрестом на Голгофі властива пізньому Середньовіччю і відома на Русі з XV ст. чи дещо більш ранніх часів, хоч у Пскові відзначена загальна культурна інерція у поширенні речей особистого благочестя. Лише в шарах 2-ої чв. XV ст. відомі окремі екземпляри хрестів з символікою Голгофи і у Новгороді (Мусин 2010, с. 239–245, 253–255, рис. 84 та ін.). Та-

⁵ Автори щиро вдячні шановній Тетяні Юрївні за опрацювання матеріалів і надані висновки, що суттєво сприяють інтерпретації знахідки.

ким чином, значна хронологічна різниця й іконографічні відмінності не дозволяють залучати такі знахідки як повні аналогії речі з Автуничів, де життя припиняється до нашествия монголів. Спроба проведення вказаних аналогій за подібністю форми і завдяки символам Голгофи (Спиргіс 2017, с. 571—573, рис. 12, 3—7) здійснена при пошуках шляхів проникнення до регіону Балтії хрестика з голгофським символом і схожого на нього виробу з бурштину. Знахідка з Цесіса (рис. 3, 2) розмірами 23,4 × 18,8 мм має окантовані невисоким бортиком широкі короткі лопаті, барельєфні зображення восьмикінцевого хреста на однорівневій Голгофі, монограм *ІС ХР* («Ісус Христос»), *ЧР СЛ* («Цар Слави» з властивою для псковсько-новгородського регіону заміною «Ц» на «Ч») та слова *НИКА* («Перемога»), тростини з круглою губкою та списа (Спиргіс 2017, с. 562—565, 570—576, рис. 1, 3; 4; 5, 2; 12, 3). Схожу форму мали дві речі із Пскова (рис. 3, 4, 5), одна — з частиною зображення, щоправда, прокресленого, символу Голгофи (Спиргіс 2017, с. 570, 573, рис. 12, 5, 7). Дещо асиметричний перламутровий хрестик з широкими раменами і недбало продряпанним хрестом на однорівневій Голгофі та зняряддями страстей (?) обабіч (рис. 3, 3) репрезентований у колекції Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; предмет походить зі зборів Л.В. Бродовського на території Новгороду чи його околиць і віднесений загальною до періоду XI—XVII ст. (Крест... [НГМ КП 36790/29]). Хрестик із бурштину з голгофським символом датується XVI—XVII ст. і походить із замку Алуксне у Латвії, куди міг потрапити з московським військом, що перебувало там у 1560—1582 і 1658—1661 рр. (Спиргіс 2017, с. 572—576, рис. 12, 4). Подібні речі відомі і в некрополях Москви (Мусин 2010, с. 254, прим. 255 та ін.), а в Переяславі Рязанському у матеріалах кін. XVII — поч. XVIII ст. теж виявлений фрагментований бурштиновий хрестик з короткими широкими раменами і прокресленим символом Голгофи (Завьялов 2013). Та попри вказані паралелі з пізніми знахідками, висновок про приналежність автуницького виробу не може бути прийнятим: деяку подібність зовнішніх рис і сюжету зображення не підтверджує хронологія речі. Базованому на справедливому міркуванні щодо включення в XIV ст. території розташування селища до складу Великого князівства Литовського віднесенню хрестика до названої групи (Спиргіс 2017, с. 572) суперечить фіксація речі у заповненні об'єкта домонгольського періоду.

Суттєво, що натільні хрестики з широкими й короткими лопатями на Півдні Русі теж відомі серед знахідок, побутування яких приходить на часи, пізніші хронології автуницького селища: віднесений до найкращих зразків художнього різьблення по кісткових матеріалах виріб цієї форми походив з розкопок Мистецького Арсеналу в Києві. Фахівці вважають річ синхронною знайдений там само різьблений іконці XV — початку XVI ст., виявленій разом з предметами XVII ст., що, як і затерта поверхня, може вказувати на тривале використання арсенальського хрестика (Сергеева 2017, с. 384, 385, рис. 5, 4).

Таким чином, дещо уразливим місцем запропонованої Р. Спіргісом доволі стрункої побудови стосовно хронології побутування хрестиків з широкими короткими раменами виявилось датування автуницької знахідки, яка належить до давньоруського періоду. Символ Голгофи на зображенні без літер та знярядд страстей з одного боку і передача восьмикінцевого хреста таким чином, що прямий хрест займає передній план, а косий слугує його тлом — з іншого, дозволяють припустити, що в предметі поєднано дві традиції — зображення звичного косоного хреста і нанесення поверх нього символу Голгофи, причому техніка їх виконання інша, як згадано, порівняно з рештою виробів з косим хрестом. Відтак, проблема походження хрестика з поселення Автуничі наразі остаточно не вирішена: його форма відчутно відрізняється від відомих виробів зі Святої землі, хоч загальною віднесення речі до масиву реліквій паломників заперечень не викликає.

Один із новгородських хрестиків (Мусин 2010, с. 222, рис. 46, 4), як зауважили фахівці, має «латинську» форму (Спиргіс 2017, с. 572, прим. 14), тобто обриси з рівномірно розділеною навпіл горизонтальною перекладною і непропорційною, з довшою нижньою частиною, вертикальною (рис. 3, 7). Варто відзначити, що схожі пропорції властиві і знахідці з Курська (Птицын 2013), виявленій у шарі 2-ої пол. XII—XIII ст. (рис. 3, 6). Суттєво, що виріб несе зображення Розп'яття — новий у порівнянні із декорованим середохрестям і символами Голгофи сюжет на середньовічних хрестиках із перламутру. Ще один дещо асиметричний перламутровий хрестик схожої форми, хоч з пропорційно довшим верхнім променем (рис. 3, 8) репрезентований у колекції Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; вказаний предмет теж походить зі зборів на території Новгороду та його округи і датований

загалом у межах XI—XVII ст. (Крест... [НГМ КП 36790/24]).

У літературі відзначалось, що в XIV ст. крім названої майстерні різьбяр на Святій землі функціонувала ще одна — при Болгарській Патріархії у Великому Тирнові, де крім морського за браком останнього обробляли і річковий перламутр: виявлено пластини з частинами гравірованих та барельєфних зображень (вони могли бути деталями інкрустацій кульгових виробів з дерева), оброблені мушлі, хрестик зі складнопрофільованими трикутними розширеннями на завершеннях рамен зі стулки річкового молюска (рис. 4)⁶ тощо; сировина, як вважають, походила з р. Янтра, на якій розташоване місто. Появу закладу пов'язують з розповсюдженням з Афону вчення ісихастів (Kvinto 1995, р. 101, 102, 105—108, fig. 7, 8; Мусин 1999, с. 97; Колпакова 2005, с. 144), згідно якого перламутр — символ нетварного Фаворського світла. Коли митрополитом Київським і всея Русі в кін. XIV ст. став прихильник названої течії Кіпріан, вона була поширена на північ. Означена обставина породила припущення, що зображення на виробі з Автуничів, маючи певні паралелі з іконографією Преображення Господнього з христограмою із радіальних променів, може свідчити про афонське або болгарське походження речі. Наведене міркування обґрунтовували розгромом християнських держав у Палестині і вторгненням монголо-татар у XIII ст., які надовго ускладнили подорож прочан до святинь Леванту: за часів Османської імперії відомі лише переважно офіційні поїздки з охоронними грамотами, прикладом чого слугує очолюване купцем Василем Позняковим посольство до східних патріархів 1558—1561 рр., яке з немалим озброєним супроводом відвідало провідні святині православ'я від Каїра до Дамаска, доставило місцевим церквам значні грошові й матеріальні цінності і могло спричинити появу реліквії паломника у загиблого в Цесісі ратника, пов'язаного зі штурмом замку військом Івана Грозного 1577 р. У відповідній роботі наголошено на виготовленні останньої речі за канонами московського художнього ремесла, що могла спричинити участь у посольстві 1582 р. в Константинополь і на Афон Федора — спеціаліста з виробництва хрестів (Спиргис 2017, с. 562—566, 570, 576, рис. 1, 3; 4; 5, 2) і підкреслено, що

⁶ Публікація, з якої запозичена ілюстрація, масштабу не містить, але розміри виробу стають зрозумілими завдяки його розташуванню в стулці річкової мушлі.

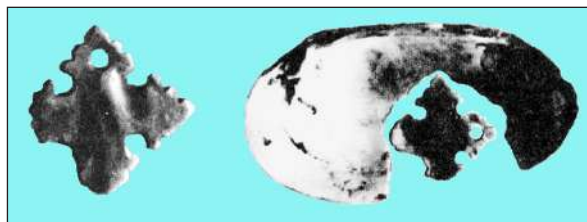

Рис. 4. Великотирновський хрестик з річкової мушлі за Л. Квінто

наявність реліквії паломників з кириличними написами свідчить про існування значного попиту на такі вироби, а це дає підстави припустити болгарське (тирновське з сер. XIV ст.) або афонське походження всієї групи перламутрових хрестиків з широкими короткими лопатями і символами Голгофи (Спиргис 2017, с. 574—576). Водночас було вказано, що тим же Василем Позняковим у Велику Суботу біля Гробу Господнього відзначено безліч християн з далеких країн, у т. ч. і з Русі, що свідчить про продовження паломницького руху і в зазначений період (Спиргис 2017, с. 575). На користь цієї точки зору свідчать і наведені вже підрахунки дослідників стосовно наявності більше 70 «ходінь» до святих місць православ'я, створених за період з XI до XVII ст.

Відтак, широке переорієнтування прочан на інші центри паломництва якщо і мало місце, то не дає підстав, особливо до фіксації більшого числа відповідних артефактів, ще й з урахуванням датування знахідки з Автуничів, для беззаперечного висновку про балканське походження частини хрестиків із перламутру. Слід нагадати, що у розгляді матеріалів з прибалтійських земель крізь призму побутування таких реліквії загалом підкреслена нез'ясованість хронології автуницької речі (Спиргис 2017, с. 575). Але залучення наявних даних не дозволяє прийняти віднесення виробу до періоду пізніше 2-ої пол. XIV ст. чи навіть XVI—XVII ст. Погоджуючись з відчутною різницею у зовнішніх обрисах знахідки з Автуничів порівняно з більшістю «традиційних» предметів, варто наголосити на існуванні й інших варіантів таких речей, та й даних щодо виготовлення в Болгарії хрестиків саме названої форми у доступних джерелах виявити не вдалось (тим більше, що думки з цього приводу зводяться переважно до посилань на цитовану вище працю Лідії Квінто). Те ж саме стосується і виготовлення перламутрових хрестиків на Афоні, про яке для розглянутого періоду знайдено дані лише щодо використання перламутру у декоруванні ікон (Kvinto 1995, с. 108).

Рис. 5. Перламутрові хрестики: єгипетський ранньовізантійської культурної традиції VII—VIII ст. з фондів Британського музею (1) за матеріалами музейного сайту, північноамериканський іспанського колоніального стилю XIX ст. з колекції Д. Карвальйо, Каліфорнія (3) за П.А. Бостромом, XVIII ст. з виставки у Меморіальному будинку-музеї ім. Д.І. Яворницького в Дніпрі (4) за П. Дінецем, початку XX ст. з Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого РАН (5) за Д.С. Ермолиним, проквітлий XVIII ст. з Лейпалінгса (2) за Р. Спіргісом та сучасні паломницькі предмети з Єрусалиму (6, 7) за Р. Спіргісом

Відтак, проблема походження хрестика з Автуничів на сьогодні остаточно не вирішена: він не має аналогів серед задокументованих палестинських виробів, водночас докази його виготовлення на Балканах теж відсутні.

Серед введених до наукового обігу середньовічних перламутрових хрестиків — пов'язана з проживанням греко-католицької общини XVII ст. вишукана річ з Лейпалінгса, що демонструє подальший розвиток форми предметів цього призначення. Виріб плоский, витягнутих пропорцій, з проквітливими завершеннями променів, розмірами $40,2 \times 21,5$ мм (рис. 5, 2). У наведеному випадку проквітлий хрест символізує метаморфозу, коли внаслідок гріхопадіння райське Дерево пізнання добра і зла стає Деревом смерті для виготовлення Христового хреста, а спокутувальна кров Розіп'ятого перетворює його в Дерево життя і повертає до раю, але вже не земного, а небесного (Спіргіс 2017, с. 562, 565—567, 570, рис. 1, 4; 6, 6).

У літературі висловлено думку, що частина виявлених на Русі хрестиків репрезентує твори місцевих майстрів із привезених мушель, не-

прямими доказами чого можуть слугувати обробка панцирів молюсків з Індійського океану у майстерні кісткоріза XV ст. у Солхаті чи виготовлення бурштинових виробів з довізного сукциніту у Пскові (Спіргіс 2017, с. 576). Зауважимо, що слідів такого виробництва в ході археологічних робіт не простежено, при відомих водночас випадках фіксації перламутрових виробів різної культурно-хронологічної належності, що досить показово за умов знайомства населення Русі з річковими двостулковими (Готун 2017а, с. 120).

Завдяки неперевершеної краси переливам, вироби з перламутру посідають доволі відчутне місце серед витворів різних культурних традицій, і культова пластика християн винятку в цьому відношенні не становить. Як згадано, вона не обмежена середньовічними хрестиками описаних форм: прикладом слугують єгипетський виріб ранньовізантійської культурної традиції VI—VII ст. (рис. 5, 1) з фондів Британського музею⁷ (Pectoral 2017), північноамериканський іспанського колоніального стилю XIX ст. (рис. 5, 3) з колекції Д. Карвальйо, Каліфорнія (Shell), речі XVIII ст. (рис. 5, 4) з виставки у Меморіальному будинку-музеї ім. Д.І. Яворницького в Дніпрі (Динец 2013) та поч. XX ст. (рис. 5, 5) з Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого РАН (Ермолин 2013, с. 228—230, рис. 2—5), сучасні предмети (рис. 5, 6, 7) з Єрусалиму (Спіргіс 2017, с. 571, рис. 11, 5) та ін.

Вже доводилось акцентувати на ролі природничо-наукових методів досліджень у вивченні охарактеризованого матеріалу (Готун 2017а, с. 121, 122). За їх результатами, хрестики з Автуничів і Риги виготовлені із устриці *Ostrea*, що в другому випадку підтвердив і рентгенофлуорисцентний аналіз (Спіргіс 2017, с. 563). Ареал її поширення — середземноморсько-чорноморський басейн та Антарктика, де останню можна не розглядати з огляду на її віддаленість від пунктів поклоніння і шляхів прочан. Але якщо при невідомому місці виготовлення автуницького хрестика це — лише додаткова інформація, то для ризького — доказ близькосхідного вектора зв'язків населення. Водночас, схожа на палестинські завдяки хресту в середохресті ходосівська знахідка виготовлена із скойки річкової *Margaritifera margaritifera*, поширеної в прісноводних водой-

⁷ Тут і далі певні зображення використані з дозволу їх правовласників або на ліцензійних умовах, вказаних у джерелі запозичення, що обов'язково слід враховувати у випадку їх можливої републікації.

Рис. 6. Фото лицьового і зворотного бо-ків та прорисовка нашивного паломницького хрестика з селища Ходосівка-Рославське

мах півночі Європи, що свідчить про можливість альтернативного близькосхідному виробництва цих речей.

Відтак, наявні матеріали демонструють, що до палестинських слід відносити близькосхідні знахідки, та, ймовірно, більшість кримських і європейських, які, до того ж, за формою й розмірами подібні до атлітських, причому, за влучним спостереженням Р. Спіргіса, похідні від об'ємних речей пласкі слід вважати однотипними з попередніми (Спіргіс 1917, с. 568). Стосовно решти таких виробів, особливо тих, що відрізняються від названих, питання, на наш погляд, поки що відкрите. І навіть опрацювання речей малакологами, не завжди, як у випадку з автуніцьким виробом, дає підстави для беззаперечних ідентифікацій. Слід сподіватись, що ця проблема буде вирішена у ході подальшого накопичення як самих знахідок, так і супутніх їм даних.

Під час робіт у Ходосівці зафіксовано ще одну річ, пов'язану із вшануванням прочанами християнських духовних центрів. З культурного шару поселення походить хрест із олов'янисто-свинцевого сплаву (?) товщиною 2,0 мм, з шириною променів 10 мм; у висоту виріб уцілів на 49 мм, у ширину — на 43 мм. Промені завершені втраченими зліва і згори парними кільцями діаметром 9 мм з отворами діаметром 2,0—3,0 мм, на лицевому боці наявне зображення ніби приставленого до хреста Розп'яття в колобії (?) з рукавами, у тризубій короні (тіарі (?)), з детально відображеними елементами оздоблення одягу і грубими рисами бородатого й вусатого обличчя та пробитими цвяхами долонями. Вдovж країв нижнього, нижньої частини верхнього та верхнього краю бічних променів наявні дрібні випуклі півкулі псевдозерні, над головою — малорозбірливий напис у два рядки «SVV LT...», зліва, під правою рукою — «...V..N», з протилежного боку — «SIS» (рис. 6), що стосовно інших схожих виробів, про які йтиметься нижче, фахівці трактують як «S[IGNVM SANCTI] VV/LTI/

LVCEN/SIS» — «Знак святого лику Лукки» (Pilgrim [88.467]).

Гротескно груба, навіть дещо неприваблива передача у виробі Розп'яття зумовила пошуки хоча б стильових аналогій предмету серед енкалпціонів т. зв. «скандинавської» і «сирійської» груп (Готун та ін. 2016, с. 63, 64, рис. 1, 1; Готун 2017, с. 77, рис. 5, 1) та загалом серед хрестів, що накладались чи нашивались на певну основу, тим більше, що випадки їх фіксації в шарах Києва, Чернігова, Новгород, Володимира-Волинського, Чорнівки, фортеці Ісакача в Добруджі, поселення Ханска, середньовічних пам'яток Криму та ін. — зі штифтами або отворами, хоч і не однотипних речі з Ходосівки, в публікаціях згадані (Корзухина, Пескова 2003, с. 45, таб. 5, 1.1/3; Ивакин 2005, с. 289, 299, рис. 8, 20; Залеская 2006, с. 128, 129, рис. 232—234; Мусин, 2006, с. 182, ил. 8; Герцен, Яшаева 2010, с. 360; Мэнуку-Адамештеану, Полл 2010, с. 383, 384, рис. 1, 3; Рябцева 2010, с. 99, 101, 105, рис. 1, 1; Сытая 2010, с. 417, 418, рис. 5, 4; Пескова, Строкова 2012, с. 155; Полочанська, Ситий 2012, с. 16; Златогорський, Вашета 2013, с. 132; Малахов 2013, с. 181, 182, рис. 2, 2; Пивоваров, Ільків 2013, с. 375, рис. 1, 17; Пивоваров та ін. 2015, с. 31, 32, ил. 1, 2); до нашивних відносили і деякі з перламутрових хрестиків, а саме старорязанський і турайдинський (Беляєв 2003, с. 497, 507, ил. 3; 2005, с. 140, рис. 34; Спіргіс 2017, с. 563). У результаті, що було доволі несподіваним, з'ясовано, що предмет належить до числа нашивних паломницьких знаків («pilgrim badge»), репрезентує Розп'яття «Volto Santo» (Святий Лик) — знану християнську святиню (рис. 7) із розташованого на основному шляху прочан до Риму собору св. Мартіна в м. Лукка у Тоскані (Maddocks 2006, p. 97, fig. 5) і має аналогію (рис. 8) у фортеці Турайда на березі Балтики за 50 км на північний схід від Риги, що експонується в музеї-заповіднику Турайди (Lukas 2017; Krustiņš 2017) і знайдена, до того ж, разом з перламутровим хрестиком (Спіргіс

Рис. 7. Розп'яття Volto Santo у соборі св. Мартіна в м. Лукка, Тоскана за Х. Маддокс та ін.

2017, с. 563, 564, 572, 574, рис. 2). Подібна річ зафіксована також у Норвегії, а у Західній Європі такі знахідки непоодинокі (Lukas 2017).

Для розуміння специфіки означеної речі варто звернути увагу на відмінності паломництва у християнстві східного і західного обряду. Доставка тих чи інших реліквій (мощі, часточки певних речей чи споруд тощо) притаманна представникам обох конфесій, але, у той час, як православні, що згадано, привозили з прочанських поїздок переважно своєрідні особисті евлогії, середньовічна Західна Європа, де пілігримаж відігравав, певною мірою, навіть роль соціальної структуризації, виробила особливу культуру паломницьких інсигній, що пояснюється рисами європейського менталітету часів феодалізму з його суворою ієрархією супідрядностей і посвят, яка знаходила своє втілення і у розвинутій символіці. Відтак, особа, що здійснила подорож до святині, набувала своєрідної підлеглості стосовно останньої, певною мірою присвячувала себе їй, про що й свідчила інсигнія, прикріплена до одягу у помітному місці; більшість із нашивок пов'язана з внутрієвропейським паломництвом (Мусин 1999, с. 95; Webb 200, р. 125; Шупляк 2011, с. 3, 12; 2013, с. 155, 163). Вважають, що у Західній Європі матеріалізація феномену паломництва з культурою долучення до «віддаленого сакрального» за доволі швидкої втрати релікварних функцій у певних релігійних інсигній зберігає «прикладне» розуміння символів християнства з властивим йому декоруванням зовнішніх проявів побу-

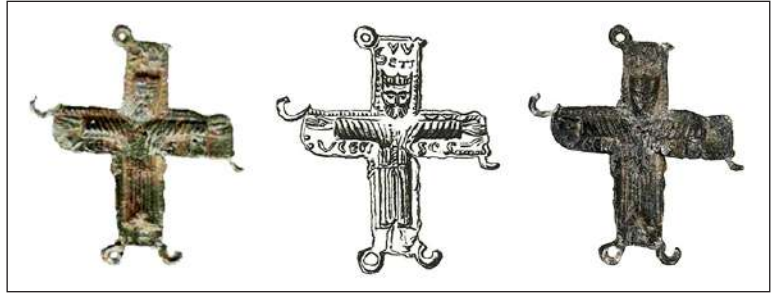

Рис. 8. Фото до і після реставрації та прорисовка паломницької нашивки з Турайди за матеріалами Музею-заповідника м. Турайда та Освітнього центру м. Рига

ту та розрахунком на соціальний ефект, відтак практична відсутність предметів особистого благочестя з іконографічними сюжетами у латинському культурному контексті з пріоритетним поширенням хрестоподібних накладок на одяг і побутові предмети пояснюється саме вказаним явищем при тому, що персоналістичні прояви культури особистого благочестя постають тут у XIV ст., що східному християнству було властиве за часів раннього середньовіччя (Мусин 2006, с. 199; 2009б, с. 221—223). Суттєво, що виникнення паломницьких значків стало ідеальним рішенням: беджі крім виконання амулетної функції виступали доказом привабливого, а часом — і вигідного соціального статусу, слугуючи своєрідною «охоронною грамотою», що, в свою чергу, навіть породило цілу інфраструктуру з їх виготовлення аж до законодавчого обмеження англійським парламентом в кінці XIV ст. масового виробництва названих речей, щодо втілення в життя якого дослідники висловлювали небезпідставні сумніви (Пескова 2001, с. 121; Шупляк 2013, с. 160; Фудимова 2014, с. 284).

Особливості середньовічного паломництва доволі детально охарактеризовані в літературі, передусім — у цитованих працях О.Є. Мусіна, яким зібрано і проаналізовано основну частину східноєвропейського корпусу джерел з означеної проблематики, тому відзначимо лише, що значки паломників у Європі були досить поширені, їх прикладом слугують емблема із зображенням великомученика Димитрія Солунського (Pilgrim... 1999—2001; Трояновский 2001, с. 45; Мусин 2007, с. 156—160, рис. 7, 3; 2009а, с. 249, рис. 10; Musin 2010 р. 25, fig. 10; Рудь 2012, с. 238, № 582) з фондів Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; віднесений до предметів провінційно-візантійської культури знак з двома святими вершниками з розкопок Звенигорода (Свешніков 1987, вкл.; Нурало 2012,

Рис. 9. Емблеми паломників з Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника за О.Є. Мусіним та матеріалами сайту «Археология Новгорода» (1), фондів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львів за І.К. Свешніковим та В.Д. Гупало (3), Музею Лондона (4–6, 9, 16, 17), Британського музею (7), Музею Бойманса — ван Бьюнінгена в Роттердамі (8) і Метрополітен-музею у Нью-Йорку (12, 13) за матеріалами інтернет-ресурсів названих закладів, Археологічного музею в Гданську (11, 14, 15) за даними музейного інтернет-порталу та Б. Худзінською, Державного Ермітажу (10) за А.О. Песковою та Р. Спіргісом і з колишньої колекції Артура Форгейса (2) за матеріалами зарубіжних аукціонів

р. 602, 603, fig. 8, 2; Гупало 2017, с. 120, рис. 4) з фондів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львів; емблеми зі священником з головою Іоанна Хрестителя й ангелами обабіч — символ відвідання Ам'єнського собору, Франція, де зберігали частку глави святого (Pilgrim... John the Bartist), з паломником перед покровителем ковалів і ювелірів св. Елігієм (Pilgrim... St. Eloi), з в'язнем перед св. Леонардом — значок храму святого з його мощами в Сен-Леонар-де-Нобла, Франція (Pilgrim... St. Leonard), з апостолами Петром і Павлом — ознакою подорожі до місць покло-

ніння їм у Римі (Pilgrim... St. Peter), зі страстями Христовими (Pilgrim... Christ's Passion) та зі зціленими і монахом перед Богородицею з немовлям з храму Богородиці братів кармелітів у Тулузі, Франція (Pilgrim... Our Lady) з Музею Лондона; з Іоанном Хрестителем з невідомого пункту, на думку дослідників, можливо, Сен-Жан-д'Анжелі, Франція (Pilgrim... [LON-A918A5]) з Британського музею; зі святим (Pilgrimsinsigne) з Музею Бойманса — ван Бьюнінгена в Роттердамі, Нідерланди; зі сценою явлення Ангела жінкам-мироносицям і куполом Гроба Господнього з досліджень літо-

◀Рис. 10. Паломницькі хрестики, інтерпретовані як Розп'яття «Святий лик» (1–3, 8, 11), знахідки зі схожим зображенням (4, 6, 9, 14) та інші значки паломників у формі хреста (5, 7, 10, 12, 13, 15–20) з Кембріджа (10), Британського музею (18), Музею Лондона (1, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 17), Метрополітен-музею у Нью-Йорку (20), Громадського музею Південної Лагуни в Кьоджа, Італія (4), Археологічного музею в Гданську (7, 16, 19), ризниці приходу св. апостола Петра і євангеліста Марка в П'єве-а-Нієволе, Італія (13) та колишньої колекції Артура Форгейса (2, 3, 5, 15) за матеріалами відповідних інтернет-ресурсів

Рис. 11. Кам'яна форма для виготовлення паломницьких значків із храму св. Андрія у Північному Бервіку, експонована в Музеї Центру Джона Грея в Хаддінгтоні, Шотландія за матеріалами музейних сайту і сторінки в Твіттері

писного Ізяславля⁸ з Державного Ермітажу, Росія (Пескова 2001, с. 113, 118, 119, ил. 3; Мусин 2009а, с. 254; Спиргис 2017, с. 568, рис. 8, 1); з кораблем зі святою Урсулою та її супроводом на шляху до Риму (Plakietka... [1028]), з обличчям Спасителя (Plakietka... [664]) та зі святим Петром (Plakietka... [1095]) з Археологічного музею у Гданську; у вигляді мушлі — символу поклоніння гробниці св. Якова у Сантьяго-де-Компостела (Pilgrim's... [1977.240.38]) та пальмової гілки — свідчення ходіння до Святої землі (Pilgrim's... Martyr's) з Музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку; із зображенням Богоматері Шартрської — найстарішої святині Богородиці на території Франції (A pewter...

Lady of Chartres) з колишньої колекції Артура Форгейса, Франція (рис. 9) та ін.

Серед них, що вже відзначалось, часто використовували символи хреста і Розп'яття, як із сюжетом «Святий Лик» (рис. 10, 1–3, 7, 8, 11) і близькими зображеннями (рис. 10, 4, 6, 9, 10, 14), так і з іншою іконографією (рис. 10, 5, 12, 13, 16, 19, 20), репрезентовані речами з Кембріджу, Музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку, Музею Лондона, Громадського музею Південної Лагуни в Кьоджа, Італія, Археологічного музею в Гданську, ризниці приходу св. апостола Петра і євангеліста Марка в П'єве-а-Нієволе, Італія, колишньої колекції Артура Форгейса (1822–1878) та ін. (A pewter... Crucifix; A pewter... Holy Face... 41 mm; A pewter... Holy Face... 47 mm; Chudzińska 2012, p. 205, 209, 210, fig. 1, 12, 13; Crocetta; Insegna; Krzyżyk [55]; Krzyżyk [567]; Medieval; Pilgrim... Christ [46.40/1]; Pilgrim... St. Wilgefortis; Pilgrim... [82.255/8];

⁸ Йдеться про городище біля Шепетівки Хмельницької обл., наявні у літературі погляди щодо локалізації названого пункту не аналізуються: в контексті запропонованої роботи суттєвий сам факт фіксації цієї речі на південноруській території.

Pilgrim... [84.348/3]; Pilgrim... [85.79/2]; Pilgrim... [86.202/19]; Pilgrim... [88.467]; Pilgrim's... [1977.240.120]; Plakietka... [56]). Емблеми паломників виготовляли переважно з олова та свинцю, носили на капелюсі чи одязі, деякі кріпили до посоха. Британські зазвичай мали булавчасту застібку, континентальні, як правило, оснащувались кільцями для пришивання; окремі хрестоподібні значки паломників не прикріплювали до одягу, а носили на шиї (Webb 200, р. 126 та ін.). Більшість предметів однобічні, хоч у складі колишньої колекції Артура Форгейса (A pewter... Vermondsey Abbey) відомий пілігримський значок із зображенням на обох площинах (рис. 10, 15). Окремі зі знахідок, зокрема з Музею Лондона та Британського музею (рис. 10, 17, 18), на думку дослідників могли бути і значками паломників, і звичайними натільними хрестиками (Pilgrim... [86.17/6]; Pilgrim... [Public-9CD231]), тим більше, що предмет з Музею Лондона за своїми обрисами досить близький до емблем рицарів св. Гробу Господнього; знаками паломників вважають і призначені для домашніх обрядів крупніші хрести. Кам'яна форма для виготовлення таких виробів⁹ (рис. 11) зафіксована у храмі св. Андрія, Північний Бервік і експонується в Музеї Центру Джона Грея в Хаддінгтоні, Шотландія (John), а виробництво емблем у формі хрестів для нашивання (рис. 12) практикують у кількох осередках і в наші дні (Stose... argento; Stose... ferro; Cross; The Holy¹⁰). За повної відсутності подібних речей у східноєвропейському регіоні при фіксації знахідки в Ходосівці цей варіант ідентифікації взагалі не розглядався, хоч здійснені кирилицею написи XII та XIII ст. у храмах Аквітанії й Окситанії (Гордин, Рождественская 2016; Рождественская 2016; Гордин 2017) переконливо засвідчують перебування вихідців з Русі «на краю Європи», тобто значно далі, ніж Апеннінський півострів, розміщений неподалік відомих давньоруської людності Балкан.

Слід зауважити, що окремі властиві західному пілігримажу предмети, а саме аналогічні половині знахідки з Турайди мушлі *Pecten maximus* (з назвою одного з її підвидів *Pecten*

Рис. 12. Сучасні хрестоподібні нашивки за матеріалами Ristorum SRL (1, 2), Steve Millingham Pewter replicas (3) та Spes medieval-market (4)

jacobaeus — по-французьки: *coquille de Saint-Jacques* — мушля св. Якова; інші її найменування — *Pilgrim's scallop* (пілігримська мушля) або *la concha del Camino* (мушля Дороги), які отримували при поклонінні гробниці св. Якова у Сантьяго-де-Компостела (Webb 200, р. 124; Раковина 2014), відомі в Ізяславлі, Звенигороді, Пересопниці, Холмі, Вітебську, Старій Руссі; нашивні пластинки із зображенням св. Петра і Павла та сцени явлення Ангела жінкам-мироносицям на тлі ротонди Гробу Господнього з висловом «*Sepulcrum Domini*» і релікварій з написом «*Beatus Stefanus*» — в Ізяславлі, Звенигороді, Чермно, хоч для галицько-волинських земель фіксацію таких речей пояснювали розташованими неподалік, у Мазовії, володіннями тевтонців (Пескова 1997, с. 50; 2001, с. 114, 119, 124, ил. 1, 3, 7; Мусин 1999, с. 95; 2009а, с. 253—255, рис. 12, 13; Гупало 2011а, с. 32; 2011б, с. 408; 2017, с. 122). Результатом міжкультурних контактів особливого роду фахівці разом з ізяславською вважають і раковини св. Якова, що походили з Новгороду та Старої Русси (Мусин 2009б, с. 223). До свідчень проникнення на Русь елементів західного пілігримажу провідні дослідники відносять і напряду не пов'язані з процесом прочанства виявлені в ході розкопок Новгороду дві іконки із зображенням невідомих святих, три таких вироби зі слідами ливарного браку та поясний

⁹ Зображення речі на сайті музею не масштабоване, але в тексті вказано, що кожен зі значків мав площу близько 4,0 см.

¹⁰ Автори щиро вдячні п. Міхалу Гробельному (Spes medieval-market) та п. Стіву Міллінгхему (Steve Millingham Pewter replicas) за дозвіл скористатись зображеннями їх виробів, частина з яких репрезентована й на інших інтернет-ресурсах (Badge; Holy; The holy 2017; The holy), а також Наталі та Іллі Козловським за сприяння у придбанні сучасних зарубіжних копій середньовічних паломницьких емблем.

набір із семи схожих накладок; їх особливості дозволяють провести паралелі з присвяченими св. Миколаю датованими XIII ст. італійськими паломницькими інсигніями (Мусин 2009а, с. 254—256, табл. XX).

Викладений матеріал приводить до закономірної постановки питання щодо історичного контексту появи означених двох знахідок у нашаруваннях поселення Ходосівка-Рославське. У випадках з палестинськими перламутровими хрестиками дослідники одностайно пов'язують їх з відвіданням Святої землі; віднесення старорязанського предмета з огляду на нестандартні форму й розміри до місцевих реплік та виділення виробів з широкими короткими раменами до окремої групи слугують додатковим підтвердженням зазначеного. Навіть стосовно аналогічної атлітським ризької речі наголошувалось на її фіксації у місці концентрації матеріалів східного походження, де мешкало засвідчене джерелами слов'янське населення (Спиргіс 2017, с. 562). Західноєвропейські реліквії паломників на згаданих пунктах півдня Русі пояснюють сусідством з хрестоносцями. Поєднання перламутрового хрестика і половинки паломницької мушлі із Сантьяго-де-Компостела в Турайді також ув'язується з особливостями паломницького руху, оскільки місцеве орденське населення могло як відвідувати латинські святині Тоскани, так і перебувати в епоху хрестових походів у Святій землі, наприклад, під час поїздки магістра провінції на вибори великого магістра, де мало б скористатись шансом вклонитись Гробу Господньому. Та й на західному шляху до Палестини, що пролягав вздовж Середземного моря і далі через Гібралтар, відвідання собору з Розп'яттям *Volto Santo* було б цілком закономірним (Спиргіс 2017, с. 564, 572, 574). Поєднання атлітського виробу з тосканським у нашаруваннях Ходосівки логічно пояснити вибором саме західного маршруту, що могли викликати небезпека після нашестя Батія на шляху через Кавказ і Сирію, бажання відвідати й Афон з Константинополем, чи ще якісь причини — залишалось би гадати. І обидві знахідки, хоч і не стовідсотково, вкладались би в одну поїздку, оскільки навіть у містах виявлено не так і багато матеріальних свідчень подібних подорожей. Та північне походження сировини перламутрового хрестика з Ходосівки унеможливило розгляд цього маршруту, незалежно від того, був прочанин вихідцем з місцевого середовища, чи належав до візитерів з прибалтійських земель, оскільки можливе перебування таких на поселенні засвідчене фіксацією кількох прикрас, зо-

крема і таких специфічних, як фібули із бронзової жести (Готун 2017б, с. 70, 71, рис. 4). Відпадає і невинувато довгий шлях навколо Європи, властивий мешканцям Півночі. Відповідно, до конкретизації місця виготовлення перламутрової знахідки з Ходосівки це питання теж залишається відкритим.

Водночас, названа нез'ясованість зовсім не зменшує значення описаних речей, як джерела з історії регіону зокрема й держави загалом. Попри вже згадані доволі яскраві культові матеріали на селищах півдня Русі (Готун 2017а, с. 111, 112), та й загалом навіть за сформульованого останнім часом висновку про високий рівень розвитку давньоруських селищних структур (Моця 1996, с. 45; 2003 та ін.), відомі археологи-медієвісти підкреслювали унікальність для відкритих поселень таких речей, як предмети особистого благочестя зі складною символікою, фрагменти енкалпціонів та цілий хрест-складень, а також бурштиновий хрестик, відносячи їх до критеріїв високого рівня добробуту мешканців (Макаров, Захаров 2003, с. 140; Макаров, Гайдуков 2013, с. 194). Відтак, поєднання перламутрової паломницької реліквії чи навіть її репліки з поки що єдиним у Східній Європі (та й у Північній таких лише два) західноєвропейським паломницьким хрестом у межах невеликого заплавної селища, хай навіть і з несподівано високим рівнем матеріальної культури, вбачається досить промовистим. Особливо з урахуванням фіксації поточного сезону на іншому поселенні у передмістях Києва ще однієї прочанської речі, що зумовлює необхідність повернення найближчим часом до паломницької проблематики.

Головним же висновком, причому, незалежним від деталізації специфіки середньовічного паломництва сільського люду залишається констатація невичерпаності інформаційного потенціалу означеної категорії пам'яток.

Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991.

Аксенов В.С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры Северского Донца. *Хазарский альманах*. Москва: Мосты культуры—Гешарим, т. 2, с. 136—144.

Беляев Л.А. Пространство как реликвия: о назначении и символическом значении каменных иконок Гроба Господня. *Восточнохристианские реликвии* (ред.-сост. А.М. Лидов). Москва: Прогресс-Традиция, 2003, с. 482—512.

Беляев Л.А. Борисоглебский храм: новые исследования (1999—2004 гг.). *Великое княжество Рязанское. Историко-археологические исследования и материалы* (ред. А.В. Чернецов). Москва: Памятники исторической мысли, 2005, с. 105—153.

- Божко Л.Д. Література подорожей і туризм в історико-культурному контексті: епохи Відродження та Середньовіччя. *Культура України*. 2014, вип. 47, с. 98—108.
- Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 344—354.
- Герцен А.Г., Яшаева Т.Ю. Древнерусские энколпионы из Юго-Западного Крыма. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 355—362.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УССР, 1950.
- Гордин А.М., Рожественская Т.В. «Идя ко святому Иакову»: древнерусское граффито XII в. в Аквитании. *Slověne = Словъне. International Journal of Slavic Studies*. 2016, vol. 5, № 1, с. 126—147.
- Гордин А.М. Заметки о паломнических граффити аббатства Сен-Жиль. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред.-сост. А.Е. Мусин, отв. ред. О.А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017, с. 95—103 (Труды ИИМК РАН, т. XLVIII).
- Готун І.А., Сухонос, А.М., Казимір О.М. та ін. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній Світ, 2016, с. 62—64.
- Готун І.А. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*. 2017а, № 1—2, с. 111—130.
- Готун І.А. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*. 2017б, вип. 1 (22), с. 61—90.
- Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода. *Княжа доба: історія і культура* (відп. ред. В. Александрович). Львів, 2011а, вип. 4, с. 17—36.
- Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011б, вип. 15, с. 397—414.
- Гупало В. Християнские реликвии паломников из княжеского Звенигорода. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред. А.Е. Мусин, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книж. Тип.», 2017, с. 117—123.
- Дем'яненко Д.Р. Матеріали другої половини XIII ст. в Батурині. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ; Глухів, 2011, вип. 4, с. 135—139.
- Динец П. Днепрпетровцам покажут уникальные иконы из дерева и перламутра. *Комсомольская правда в Украине*. 2013, 27 декабря. <http://dp.kp.ua/dp/431088-dnepropetrovtsam-pokazhut-unikalnye-ukony-uzdereva-u-perlamutra>.
- Ермолин Д.С. «Браслет с боженьками», или христианский пространственно-предметный код албанцев Приазовья. *Европейское культурное пространство в коллекциях МАЭ* (отв. ред. А.А. Новик). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2013, с. 221—248 (Сборник МАЭ, т. 58).
- Житенев С.Ю. Паломничество как религиозное наследие. *Журнал Института наследия: сетевое научное рецензируемое издание*. 2015, № 2—3. <http://nasledie-journal.ru/ru/journals/3/23.html>.
- Завьялов В.И. Кремль Переяславля Рязанского в XVII веке по археологическим данным. *РусАрх. Электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры*. 2013. <http://rusarch.ru/zavialov1.htm>.
- Зайцев Д.М. К вопросу о развитии православного паломничества у восточных славян в XIII—XVII вв. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия Е. Педагогические науки. Философия. 2015а, № 15, с. 59—62.
- Зайцев Д.М. Формирование древнерусского христианского паломничества. *Весті Національної академії наук України*. Серія гуманітарних наук. 2015б, № 4, с. 11—15.
- Залесская В.Н. Памятники византийского прикладного искусства IV—VII веков. Каталог коллекции. Санкт-Петербург: Изд. Гос. Эрмитажа, 2006.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография (пер. К.Д. Цивинной, прим. Т.А. Берштам, Т.В. Станюкович, К.В. Чистова, послесл. К.В. Чистова). Москва: Наука, 1991.
- Злагогорський О.Є., Вашета М.П. Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина м. Володимир-Волинський. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013, с. 132.
- Ивакин Г.Ю. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 гг.). *Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга* (отв. ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов). Москва: Наука, 2005, с. 287—303.
- Коваленко В.П. Новые византийские находки из Чернигова и его округи. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX—XI ст.: М-ли міжнар. польового археол. семінару (Чернігів-Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)* (ред. П.П. Толочко та ін.). Чернігів: Сіверянська думка, 2006, с. 89—103.
- Колпакова Ю.В. Христианская традиция в Пскове по данным археологии (предметы личного благочестия). Псков, 2002, № 16, с. 27—30.
- Колпакова Ю.В. Некоторые разновидности нательных крестов средневекового Пскова. *Российская археология*. 2005, № 1, с. 140—145.
- Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X—XVIII вв. (предметы личного благочестия). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва, 2007.
- Колпакова Ю.В., Костючук Л.Я. Ставрографические материалы с территории Нового Торга в Пскове. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. № 31 (61). Москва: ИА РАН, 2016, с. 135—142.
- Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (По материалам медного литья). *Византийский вестник*. 1958, т. XIV, с. 129—137.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI—XIII вв. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003 (*Archaeologica Petropolitana*, XIV).
- Корнюшин А.В. О видовом составе пресноводных двусторчатых моллюсков Украины и стратегии их охраны. *Вестник зоологии*. 2002, т. 36, № 1, с. 9—23.
- Крест нательный XI—XVI вв. [НГМ КП 36790/24]. *Новгородский государственный объединенный музей-заповедник: Коллекции-online*. <http://78.36.142.9/item?s=query=перламутр&info=184218&sa-fund=11>.
- Крест нательный XI—XVI вв. [НГМ КП 36790/29]. *Новгородский государственный объединенный музей-заповедник: Коллекции-online*. <http://78.36.142.9/item?s=query=перламутр&info=184223&sa-fund=11>.
- Майко В.В. Средневековые некрополи Судакской долины. Киев: Академперіодика, 2007.

- Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М. Археологические исследования ближайшей округи Сугдеи в 2007—2008 гг. *Археологічні дослідження в Україні 2008*. Київ, 2009, с. 194—197.
- Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М. Исследования некрополей Сугдеи в 2007—2009 гг. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, 2010, с. 274—277.
- Майко В.В. Паломнические реликвии средневековой Сугдеи и ее окрестностей. *Laurea II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», 2017, с. 95—100.
- Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII — начале XIII века. *Русь в XIII веке: Древности темного времени*. Москва: Наука, 2003, с. 131—150.
- Макаров Н.А., Гайдуков П.Г. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья. *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. праць на пошану дійсного члена Нац. академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній Світ, 2013, с. 190—195.
- Малахов С.Н. Материалы к церковной археологии Алании (2). *Из истории культуры народов Северного Кавказа: Сб. науч. ст.* Ставрополь: Изд-во «Графа», 2011, вып. 3, с. 42—57.
- Малахов С.Н. Средневековые энколпионы и кресты-тельники из Верхнего Прикубанья. *Древности Западного Кавказа. Сб. статей* (отв. ред. Н.Е. Берлизов). Краснодар: ООО РА «Гранат», 2013, вып. 1, с. 179—190.
- Милованов С.И. Торговля Рязанской земли в XI — 2-й половине XV вв. (по археологическим и нумизматическим данным). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва, 2010.
- Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*. 1996, № 4, с. 41—49.
- Моця О.П. Релігія і церква. *Історія української культури у п'яти томах* (ред. П.П. Толочко та ін.). Київ: Наук. думка, 2001, т. 1, с. 768—790.
- Моця О.П. Висновки. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* (ред. О.П. Моця та ін.). Київ: Шлях, 2003, с. 208, 209.
- Мусин А. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII—XV веках. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997)*. 1999, № 35, с. 92—110.
- Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада. *Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006, с. 163—222 (*Slavica Petropolitana*).
- Мусин А.Е., Петров М.И. Комплекс христианских древностей с раскопа Посольский-2006 в Великом Новгороде и вопросы хронологии византийских изделий из стеатита. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2006, № 38, с. 10—14.
- Мусин А.Е. Каменная иконка с образом святого всадника из находок на новгородском (Рюриковом) городище 2005 г.: вопросы интерпретации. *У истоков русской государственности: Историко-археологический сборник: Мат-лы междунар. науч. конф. 4—7 октября 2005 г. Великий Новгород*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2007, с. 148—165.
- Мусин А.Е. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии. *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама* (ред.-сост. Л. Беляев). Москва: «Индрик», 2009а, с. 231—270.
- Мусин А.Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. *Новые Иерусалимы: Иеротопия и иконография сакральных пространств* (ред.-сост. А.М. Лидов). Москва: «Индрик», 2009б, с. 221—255.
- Мусин А.Е. Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2010 (Серия «Archaeologica Varia»).
- Мэнуку-Адамештеану Г., Полл И. Кресты-энколпионы, найденные в Исакче, округ Тулча. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 381—395.
- Назаренко А.В. Русь и Святая Земля в эпоху крестовых походов. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997)*. 1999, № 35, с. 179—196.
- Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001 (Серия «Studia historica»).
- Николаева Т.В., Недошивина Н.Г. Предметы христианского культа. *Древняя Русь. Быт и культура* (ред. Б.А. Колчин, Т.И. Макарова). Москва: Наука, 1997, с. 166—178.
- Пескова А.А. Паломнические древности в древнерусском городе. *Ладога и религиозное сознание: Третьи чтения памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 20—22 декабря 1997 г.): Мат-лы к чтениям*. Санкт-Петербург, 1997, с. 48—50.
- Пескова А.А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе. *Пилигримы: историко-культурная роль паломничества: К XX Международному конгрессу византинистов. Париж, 19—25 августа 2001 года: Сб. науч. тр.* Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001, с. 113—126.
- Пескова А.А., Строкова Л.В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. Санкт-Петербург; Киев: Петербургское Востоковедение, 2012.
- Пивоваров С.В., Ильків М.В. Розвідки Чернівецької філії ОАСУ. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013, с. 375, 376.
- Пивоваров С.В., Ильків М.В., Калініченко В.А. Нові знахідки християнської металопластики з Чернівецького городища першої половини XIII ст. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану Київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Мат-ли Тринадцятій Міжнар. наук. конф. (27—29 травня 2015 р.)*. Київ, 2015, с. 30—33.
- Полочанська Т.О., Ситий Ю.М. Знахідки предметів особистого християнського благочестя та предметів для їх виготовлення на території Чернігова. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Мат-ли Десятої Міжнар. наук. конф. (30 травня — 1 червня 2012 р.)*. Київ, 2012, с. 15—19.
- Птицын В.С. Христианизация населения Курской волости-княжения по материалам предметов благочестия. *Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2013, № 3 (27), т. 1. Исторические науки и археология. [https://cyberleninka.ru/article/n/hristianizatsiya-](https://cyberleninka.ru/article/n/hristianizatsiya)

- naseleniya-kurskoj-volosti-knyazheniya-pomaterialam-predmetov-blagochestiya.
- Раковина. *Ultreia et suseia! Дальше и выше!* 2014. <http://sampostellae.ru/history/symbols/shell/>.
- Рождественская Т.В. Новонайденное древнерусское крестильное граффито из Франции. *Индоевропейское языкознание и классическая филология*. 2016, т. 2. с. 907—909.
- Р[удь] О.[А]. Паломническая инсигния с изображением св. Димитрия Солунского (?). *Меч и златник: К 1150-летию зарождения Древнерусского государства: Каталог выставки*. Москва: Кучково поле, 2012, с. 238.
- Рябцева С. Кресты-реликварии в контексте культурно-исторических контактов Пруто-Днестровского региона в XI—XVI вв. *Revista Arheologica. Serie nouă*. Chişinău, 2010, vol. VI, nr. 1, s. 98—107.
- Свешніков І.К. Звенигород: Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1987.
- Сергеева М.С. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* (відп. ред. О.П. Толочко). Київ: Лаурус, 2017, с. 377—387.
- Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. Ф. експ., № 1997/130.
- Спиргис Р. Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII—XVII вв. на территории современных Латвии и Литвы. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред. А.Е. Мусин, О.А. Шеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017, с. 561—582.
- Сыгата Л.Ф. Кресты из коллекции В.В. Тарновского. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 411—419.
- Трояновский С.В. Добрынин раскоп в Великом Новгороде. *Археологические открытия 1999 г.* Москва: Наука, 2001, с. 44, 45.
- Фудимова Е.В. Значки средневековых паломников — первые сувениры. *Тенденции формирования науки нового времени. Сб. статей Международ. науч.-практ. конф. 27—28 декабря 2013 г., ч. 4*. Уфа: РИЦ БашГУ, 2014, с. 283—285.
- Хвойка В.В. Розкопки в садибі М.М. Петровського в Києві. *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. Київ, 2006, ч. I, с. 180—185.
- Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Москва: Наука, 1988.
- Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Христианские амулеты, связанные с культом блаженных предков. *Радловские чтения 2006: Тез. докл.* (отв. ред. Ю.К. Чистов, Е.А. Михайлова). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2006, с. 217—228.
- Шупляк С.П. Паломничества в духовной и социально-политической жизни западноевропейского общества (IV—XIII вв.). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Минск, 2011.
- Шупляк С.П. Статус паломников в средневековом социуме Западной Европы. *Праці гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.* (рэд. У.К. Коршук і інш.). Мінск, 2013, вып. 8, с. 155—165.
- A pewter Pilgrim Badge in the Form of a Crucifix*. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791087>.
- A pewter Pilgrim Badge of Bermondsey Abbey*. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791088>.
- A pewter Pilgrim Badge of our Lady of Chartres*. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791092>.
- A pewter Pilgrim Badge of the Holy Face of Lucca, Italy, 14—15th century, 41 mm, Spencer 254f/g*. http://www.51gallery.auction.fr/_en/lot/a-pewter-pilgrim-badge-of-the-holy-face-of-lucca-italy-4811815#.WjbN2NSLQ_5.
- A pewter Pilgrim Badge of the Holy Face of Lucca, Italy, 14—15th century, 47 mm, Spencer 254f/g*. http://www.51gallery.auction.fr/_en/lot/a-pewter-pilgrim-badge-of-the-holy-face-of-lucca-italy-4811813#.WjbN2tSLQ_4.
- Bak V. Древнескандинавские и древнерусские паломничества в Святую Землю в XI—XII веках: сравнительный анализ. *Orientalia Christiana Cracoviencia*. 2012, 4, s. 77—89.
- Badge Holy Face of Lucca. *Celtic Webmerchant*. <https://www.celticwebmerchant.com/en/badge-holy-face-of-lucca.html>.
- Chudzińska B. Archaeological Evidence from Today's Poland on Personal Piety During the late Middle Ages. *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* (eds. M. Salamon, A. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska). Kraków; Rzeszów; Warszawa, 2012, vol. II, p. 203—223 (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej. Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2).
- Croce spilla del pellegrino in argento 999. *Ristorum S.r.l.* <http://prodottotipicocamaiorese.com/negozio/gadget-via-francigena/croce-spilla-del-pellegrino-in-argento-999/>.
- Croce spilla ferro del Pellegrino. *Ristorum S.r.l.* <http://prodottotipicocamaiorese.com/negozio/gadget-via-francigena/croce-spilla-ferro-del-pellegrino/>.
- Crocetta del pellegrino. *Parrocchia Santi Pietro apostolo e Marco evangelista Pieve a Nievole*. <http://www.parrocchiapieveanievole.it/Parrocchia/BeniArtistici-Oggetti.html>.
- Cross. *Spes medieval market*. 2006—2010. https://www.medieval-market.com/details.php?id_towar=317&s=5.
- Hupalo V. Christian Devotional Objects from Early Medieval Zvenigorod (Now Zvenyhorod, Ukraine). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* (eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin et al.). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012, vol. II, p. 591—610 (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej. Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2).
- Holy Face, Lucca Pilgrim Badge. *The Pilgrim Shop*. <https://www.pilgrimgifts.co.uk/216-holy-face-lucca-pilgrim-badge/christian-jewellery-and-medals/medieval-pilgrim-badges>.
- Insegna da pellegrino sec. XIV — sec. XV. *Archeoadria. Archaeological Park of the Adriatic. A Heritage to Discover and to Learn. Abbigliamento e ornamenti personali. Accessori*. <http://www.archeoadria.eu/en/reperto/abbigliamento-e-ornamenti-personali-accessori-insegna-da-pellegrino-sec-xiv-sec-xv-0>.
- John Gray Centre Museum. <http://www.johngraycentre.org/wp-content/uploads/2013/10/PilgrimBadgeImpressions.jpg>, <https://pbs.twimg.com/media/CUWH4WVWsAAR75e.jpg>, <https://twitter.com/NtlMuseumsScot/status/668089522207498241>, <https://www.flickr.com/photos/jimforest/44038159/>.
- Krustiņš ar Lukas katedrāles Svētā vaiga (Santovolto) simbolu. *Valsts izglītības saturs centrs*, 2017, http://visc.gov.lv/vispizglitiba/saturs/dokumenti/metmat/vesture_6_9/bildes15.shtml.
- Kvinto L. La nacre dans l'art decoratif de Tarnovo au XIVe s. *La culture et l'art dans les terres Bulgares VIe—XVIIe s.* Sofia,

- 1995, p. 101–08 (Bulletin de l'institut d'archeologie, 1994, XXXVIII).
- Krzyżyk [55]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/581>.
- Krzyżyk [567]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/488>.
- Lukas krustiņš ar Svētā vaiga krucifiska attēlojumu 13.—14. gs. *Turaidas muzejrezervāis, 2017*. <http://www.turaidamuzejs.lv/2011/09/svetcelnieki-turaida-viduslaikuliecibas-2/>.
- Maddocks H. The Rapondi, the Volto Santo di Lucca, and Manuscript Illumination in Paris ca. 1400. *Patrons, Authors and Workshops. Books and Book Production in Paris around 1400 cur.* (eds. G. Croenen, P. Ainsworth). Louvain; Paris; Dudley: Peeters, 2006, p. 91–123.
- Medieval Pewter Cross. http://www.ebay.co.uk/itm/MEDIEVAL-PEWTER-CROSS-J516/391186158196?_trksid=p2047675.c100012.m1985&_trkparms=aid%3D777003%26algo%3DDISCL.MBE%26ao%3D2%26asc%3D40656%26meid%3Da998867e3dad4d51bf8fa79d645393fa%26pid%3D100012%26rk%3D3%26rkt%3D6%26sd%3D360991267943#.
- Musin A. Russian Medieval Culture as an “Area of Preservation” of the Bizantine Civilization. *Towards rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the symposium on Byzantine art and archaeology. Cracow, september 8—10, 2008* (ed. by P.L. Grotowski and S. Skrzyniarz). Warsaw, 2010, p. 11–44 (series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art, vol. VIII).
- Pectoral cross. *The British Museum: Collection online*, 2017. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=59323&partId=1&searchText=mother+of+pearl&place=42209&page=1.
- Pelgrimsinsigne. *Museum Boijmans Van Beuninden: Boijmans Online*. <http://collectie.boijmans.nl/nl/object/98063/pelgrimsinsigne/Anoniem>.
- Pilgrim Badge [84.348/3]. *Museum of London: Collections Online*. <http://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/38948.html>.
- Pilgrim Badge [86.17/6]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28947.html>.
- Pilgrim Badge [86.202/19]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29096.html>.
- Pilgrim Badge [LON-A918A5]. *The British Museum*. MMIII—MMXVII. Portable Antiquities Scheme. <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/593580>.
- Pilgrim Badge [Public-9CD231] *The British Museum*. MMIII—MMXVII. *Portable Antiquities Scheme*. <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/494968>.
- Pilgrim Badge Christ [46.40/1]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/37345.html>.
- Pilgrim Badge Christ [82.255/8]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29103.html>.
- Pilgrim Badge Christ [85.79/2]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29107.html>.
- Pilgrim Badge Christ's Passion [82.8/8]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29113.html#>.
- Pilgrim Badge John the Baptist [93.166/1]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/38570.html>.
- Pilgrim badge Our Lady of Mount Carmel [SWA81[2030]<2150>] *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/284882.html>.
- Pilgrim Badge St. Eloi [87.14/2]. *Museum of London: Collections Online*. <http://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28703.html>.
- Pilgrim Badge St. Leonard [82.8/13]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28996.html>.
- Pilgrim Badge St. Peter and St. Paul [84.127]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28978.html>.
- Pilgrim Badge St. Wilgefortis [82.8/7]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28993.html>.
- Pilgrim Badge The Holy Face [88.467]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28582.html>.
- Pilgrim's Badge [1977.240.38]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/472063>.
- Pilgrim's Badge [1977.240.120]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/472027?sortBy=Relevance&what=Badges&ft=*&offset=420&rpp=100∓pos=502.
- Pilgrim's Badge in the Form of a Martyr's Palm Frond [1986.77.6]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/469972?rpp=60&pg=6&ft=*&deptids=7&pos=348.
- Pilgrim Medallion 12th—13th cc. *Археология Новгорода: Archaeological Research Centre*, 1999—2001. <http://arc.novgorod.ru/second.php3?menu=emain&content=expo&imn=12>.
- Plakietka pielgrzymia [56]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/345>.
- Plakietka pielgrzymia [664]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/535>.
- Plakietka pielgrzymia [1028]. Autor zdjęcia: Adam Kamrowski. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/783>.
- Plakietka pielgrzymia [1095]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/202>.
- Shell Crucifix Spanish Colonial Style, San Pedro, California, California Mission Period. *Lithic Casting Lab*. (ed. P.A. Bostrom). <http://lithiccastinglab.com/gallery-pages/crossshellpage1.htm>.
- The Holy Face, Lucca, Pilgrim Badge. *Pewter replicas*. 2015. <http://www.pewterreplicas.com/the-holy-face-lucca>.
- The Holy Face, Lucca. *Western Leathercraft*. 2017. http://www.westernleathercraft.com.au/shop/index.php?route=product/product&path=26_45_47&product_id=88.
- The Holy Face, Lucca, Pewter Badge 15th Century. *Vehimercatus*. <https://vehi-mercatus.de/The-holy-face-Lucca-pewter-badge-15th-century>.
- Webb D. *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*. London; New York: I.B. Tauris Publishers, 2001.

Надійшла 17.01.2018

И.А. Готун¹, А.Н. Казимир², М.А. Гунь³, А.М. Сухонос⁴

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Младший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

³ Аспирантка кафедры археологии и музееведения КНУ им. Тараса Шевченко, gunmaryana@meta.ua

⁴ Лаборант Северной постояннодействующей экспедиции Института археологии НАНУ, andreyarh@i.ua

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ХРИСТИАНСКОЕ ПАЛОМНИЧЕСТВО И ДВЕ НАХОДКИ ИЗ ХОДОСОВКИ

Христианство предусматривало не только следование определенным канонам и исполнение определенных обрядов, но и поклонение религиозным святыням, к которым относились и места, связанные с земной жизнью Спасителя. Источники отражают посещение религиозных центров Ближнего Востока лицами практически всех сословий, а материальным свидетельством странствий жителей Руси выступают энколпионы и перламутровые крестики.

Мастерская по производству этих религиозных инсигний исследована в замке крестоносцев Атлит вблизи Хайфы, а сами вещи на селищах юга Руси выявлены в Автуничах и Ходосовке-Рославском. Преобладают кресты с сужающимися к краю, подпрямоугольными в сечении лучами, рельефно отделенными утолщениями на концах и изображением крестов в средокрестии. Встречаются также плоские; с короткими широкими лучами; «латинские», процветшие, представляющие дальнейшее развитие начальной формы. Предметы, отличающиеся от атлитских, как и находка из Ходосовки, могли производиться в неизвестных пунктах, на что указывает изготовление последней из моллюска, распространенного в северных реках, поэтому отнесение всех находок к реликвиям паломников в Святую землю кажется преждевременным.

Помимо перламутрового креста, в Ходосовке обнаружен свойственный западноевропейскому пилигримажу нашивной металлический с Распятием *Volto Santo* (Святой Лик). Аналогия ему вместе с крестиком из перламутра происходит из Латвии и может отражать посещения Палестины ливонцем, поклонившимся распятию *Volto Santo*. С ходосовской находкой сложнее: северное происхождение крестика из перламутра не позволяет рассматривать путешествие жителя селища в Палестину вокруг Средиземного моря, поэтому пути и причины попадания реликвий на памятник остаются невыясненными.

Ключевые слова: средневековое паломничество, Святая земля, западноевропейский пилигримаж, паломнические реликвии, перламутровые крестики, нашивные металлические крестики, Распятие *Volto Santo*, селище Ходосовка-Рославское.

Ihor A. Hotun¹, Oleksandr M. Kazymir², Mariana O. Hun³, Andrii M. Sukhonos⁴

¹ PhD, Research Fellow of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Research Associate of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology in the Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

³ Post-graduate student of the Archaeology and Museum Studies Department of the Taras Shevchenko National University, the National Academy of Sciences of Ukraine, gunmaryana@meta.ua

⁴ Research Assistant in the Northern Permanent Expedition of the Institute of Archeology the National Academy of Sciences of Ukraine, andreyarh@i.ua

MEDIAEVAL CHRISTIAN PILGRIMAGE AND TWO FINDINGS FROM KHODOSIVKA

The Christianity provided not only adherence to certain canons in everyday life and the performance of rituals, but also the worship of religious relics which included the places related to the earthly life of the Savior. Sources reflect the visits to the Near Eastern religious centres of the members of each estate. The material evidence of these peregrinations are the encolpions and mother-of-pearl crosses.

The workshop having produced these religious insignia was discovered in the crusader castle Atlit near Haifa and the objects were found in the Avtunychi and Hodosivka-Roslavske settlements. The crosses with sub-rectangular cross-section arms tapering to the edge, with relief thickenings at the ends and depicting an oblique cross in the cross centre are dominated. Also the flat crosses, crosses with short wide arms, the "Latin" and leaf bearing ones, which are the further development of the original form, occurred. The items different from made in Atlit ones, as well as the find from Hodosivka could be produced in unknown site which is indicated by the material — the shell from the northern rivers. Thus it is premature to consider all finds as the pilgrimage relics.

Apart from the mother-of-pearl cross the patched metal cross with the Crucifix *Volto Santo* (Holy Face) peculiar to West European pilgrimage was discovered in Khodosivka. The parallel for it, together with a pearl cross comes from the Turaida castle on the Baltic coast. Perhaps they reflect the possible visit to Palestine of the a Livonian who could worshiped the crucifixion of *Volto Santo*. As to the find from Khodosivka, it is more complicated: the northern origin of the pearl cross does not allow supposing the possibility of journey to Palestine of the owner of a cross around the Mediterranean Sea, and the ways and reasons of the coming of these relics to the site are still unclear.

Key words: Mediaeval pilgrimage, Holy Land, West European pilgrimage, pilgrim relics, pearl crosses, patched metal crosses, Crucifix of *Volto Santo*, Khodosivka-Roslavske.

References

- Abramovych D.I. Kyevo-Pecherskyi pateryk. Kyiv, 1991.
- Aksenov V.S. Krestovidnyie podveski i problema rasprostraneniia khristianstva sredi naseleniia saltovskoi kultury Severskogo Dontsa. In: *Khazarskii almanakh* (eds. V.K. Mikheiev and etc.). Moskva, vol. 2, pp. 136-144.
- Bak V. Drevneskandinavskii i drevnerusskii palomnichestva v Sviatuiu Zemliu v XI-XII vekakh: sravnitelnyi analiz. *Orientalia Christiana Cracoviencia*. 2012, 4, pp. 77-89.
- Beliaiev L.A. Prostranstvo kak relikvii: o naznachenii i simvolike kamennykh ikonok Groba Gospodnia. In: *Vostochnokhristianskii relikvii* (ed. A.M. Lidov). Moskva, 2003, pp. 482-512.
- Beliaiev L.A. Borisoglebskii khram: novyie issledovaniia (1999-2004 gg.). In: *Velikoie kniazhestvo Riazanskoie: Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia i materialy* (ed. A.V. Chernetsov). Moskva, 2005, pp. 105-153.
- Bozhko L.D. Literatura podorozhei i turizm v istoryko-kulturnomu konteksti: epokhy Vidrozhennia ta Serednovichchia. *Kultura Ukrainy*. 2014, iss. 47, pp. 98-108.
- Demianenko D.R. Materialy druhoi polovyny XIII st. v Baturyni. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Kyiv; Hlukhiv, 2011, iss. 4, pp. 135-139.
- Dinets P. Dnepropetrovtsam pokazhut unikalnyie ikony iz dereva i perlamutra. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 2013, 27.IX. <http://dp.kp.ua/dp/431088-dnepropetrovtsam-pokazhut-nykalnye-ykony-yz-dereva-y-perlamutra>.
- Fudimova Ye.V. Znachki srednevekovykh palomnikov - pervyie suveniry. In: *Tendentsii formirovaniia nauki novogo vremeni: Sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 27-28 dekabria 2013 g.* Ufa, 2014, pp. 283-285.
- Gertsen A.G., Yashaieva T.Yu. Drevnerusskii enkolpiony iz Yugo-Zapadnogo Kryma. In: *Slaviano-russkoie yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchenoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 355-362.
- Goncharov V.K. Raikovetskoie gorodishche. Kyiv, 1950.
- Gordin A.M., Rozhdestvenskaia T.V. "Idia ko sviatomu Iakovu": drevnerusskoie grafito XII v. v Akvitanii. *Slověne - Словъне: International Journal of Slavic Studies*. 2016, vol. 5, no. 1, pp. 126-147.
- Gordin A.M. Zametki o palomnicheskikh graffiti abbatstva Sen-Zhil. In: *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovo* (eds. A.Ye. Musin, O.A. Shcheglova). St.-Peterburg, 2017, pp. 95-103.
- Gupalo V. Khristianskii relikvii palomnikov iz kniazheskogo Zvenigoroda. In: *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovo* (eds. A.Ye. Musin, O. A. Shcheglova). St.-Peterburg, 2017, pp. 117-123.
- Hotun I.A. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdenoruskykh selyshch. *Skhidnyi svit*. 2017a, no. 1-2, pp. 111-130.
- Hotun I.A. Seredniovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrychchia rozkopok pamiatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2017b, iss. 1 (22), pp. 61-90.
- Hotun I.A., Sukhonos A.M., Kazymir O.M. and etc. Seredniovichne selyshche Khodosivka-Roslavske za rezultatamy robit 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 2016, pp. 62-64.
- Hupalo V. Apotropeiichni predmety z litopysnoho Zvenyhoroda. In: *Kniazha doba: istoriia i kultura* (ed. V. Aleksandrovych). Lviv, 2011a, iss. 4, pp. 17-36.
- Hupalo V. Oberehy ta apotropeiichni znaky na pobutovykh predmetakh zi Zvenyhoroda. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2011b, iss. 15, pp. 377-414.
- Ivakin G.Yu. Pogrebeniia X - pervoi polovyny XI v. iz raskopok Mikhailovskogo Zlatoverkhogo monastyria (1997-1999 gg.). In: *Rus v IX-XIV vekakh: vzaimodeistviie Severa i Yuga* (eds. N.A. Makarov, A.V. Chernetsov). Moskva, 2005, pp. 287-303.
- Khoizinga G. Osen srednevekoviia. Issledovaniie form zhiznennogo uklada i form myshleniia v XIV i XV vekakh vo Frantsii i Niderlandakh. Moskva, 1988.
- Khvoika V.V. Rozkopky v sadybi M.M. Petrovskoho v Kyievi. In: *Doslidzhennia trypils'koi tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky*. Kyiv, 2006. pp. 180-185.
- Kolpakova Yu.V. Khristianskaia traditsiia v Pskove po dannym arkheologii (predmety lichnogo blagochestiia). Pskov, 2002, no. 16, pp. 27-30.
- Kolpakova Yu.V. Nekotoryie raznovidnosti natelnykh krestov srednevekovogo Pskova. *Rossiiskaia arkheologiia*. 2005, no. 1, pp. 140-145.
- Kolpakova Yu.V. Khristianskii drevnosti naseleniia Pskova i Pskovskoi zemli kontsa X-XVIII vv. (predmety lichnogo blagochestiia). *Avtoref. ... kand. ist. nauk*. Moskva, 2007.
- Kolpakova Yu.V., Kostyuchuk L.Ya. Stavrograficheskie materialy s territorii Novogo Torga v Pskove. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*. Moskva, 2016, no. 31 (61), pp. 135-142.
- Korniushin A.V. O vidovom sostave presnovodnykh dvustvorchatykh molliuskov Ukrainy i strategii ikh okhrany. *Vestnik zoologii*. 2002, vol. 36, no. 1, pp. 9-23.
- Korzukhina G.F. O pamiatnikakh "korsunskogo dela" na Rusi (Po materialam mednogo litia). *Vizantiiskii vremennik*. 1958, vol. XIV, pp. 129-147.
- Korzukhina G.F., Peskova A.A. Drevnerusskii enkolpiony. Kresty-relikvarii XI-XIII vv. St.-Peterburg, 2003 (*Archaeologica Petropolitana*, XIV).
- Kovalenko V.P. Novyie vizantiiskii nakhodki iz Chernigova i yego okruzi. In: *Rus na perekhrestii svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvanniia davnioruskoi derzhavy) IX-XI st.: Materialy mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru (Chernihiv-Shestovytisia, 20-23 lyupnia 2006 r.)* (eds. P.P. Tolochko and etc.). Chernihiv, 2006, pp. 98-103.
- Krest natelnyi XI-XVI vv. [NGM KP 36790/24]. *Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinenii muzei-zapovednik. Kollektii-online*. <http://78.36.142.9/items?query=перламутр&info=184218&sa-fund=11>.
- Krest natelnyi XI-XVI vv. [NGM KP 36790/29]. *Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinenii muzei-zapovednik. Kollektii-online*. <http://78.36.142.9/items?query=перламутр&info=184223&sa-fund=11>.

- Makarov N.A., Gaidukov P.G. Pechat kniazia Mikhalki Yurievicha iz Suzdalskogo opolia. In: *Sloviany i Rus: arkeolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv, 2013, pp. 190-195.
- Makarov N.A., Zakharov S.D. Nakanune peremen: selskiie poseleniia na Kubenskom ozere v XII - nachale XIII veka. *Rus v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva, 2003, pp. 131-150.
- Malakhov S.N. Materialy k tserkovnoi arkeologii Alanii (2). *Iz istorii kultury narodov Severnogo Kavkaza*. Stavropol, 2011, iss. 3, pp. 42-57.
- Malakhov S.N. Srednevekoviie enkolpiony i kresty-telniki iz Verkhneho Prikubania. In: *Drevnosti Zapadnogo Kavkaza* (ed. N.Ye. Berlizov). Krasnodar, 2013, iss. 1, pp. 179-190.
- Maiko V.V. Srednevekoviie nekropoli Sudaksoi doliny. Kyiv, 2007.
- Maiko V.V. Palomnicheskiie relikvii srednevekovi Sudei i yeie okrestnostei. In: *Laurea II. Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeieva, k 90-letiiu so dnia rozhdeniia: Materialy*. Kharkov, 2017, pp. 95-100.
- Maiko V.V., Dzhanov A.V., Farbei A.M. Arkheologicheskiie issledovaniia blizhaishei okruzi Sudei v 2007-2008 gg. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*. Kyiv, 2009, pp. 194-197.
- Maiko V.V., Dzhanov A.V., Farbei A.M. Issledovaniia nekropolei Sudei v 2007-2009 gg. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv, 2010, pp. 274-277.
- Menuku-Adameshteanu G., Poll I. Kresty-enkolpiony, naidennyye v Isakche, okrug Tulcha. In: *Slaviano-russkoie yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchenoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 381-395.
- Milovanov S.I. Torgovlia Riazanskoj zemli v XI - 2-i polovine XV vv. (po arkeologicheskim i numizmaticheskim dannym). *Avtoref. ... kand. ist. nauk*. Moskva, 2010.
- Motsia O.P. Kyivska Rus: rezultaty ta perspektivy doslidzhen. *Ukraiinskyi istorychnyi zhurnal*. 1996, no. 4, pp. 41-49.
- Motsia O.P. Relihiia i tserkva. In: *Istoriia ukrainskoj kultury u piaty tomakh* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 2001, vol. 1, pp. 768-790.
- Motsia O.P. Vysnovky. In: *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)* (ed. O.P. Motsia). Kyiv, 2003, pp. 208-209.
- Musin A. Arkheologiia drevnerusskogo palomnichestva v Sviatuiu Zemliu v XII-XV vekakh. *Bogoslovskiiie trudy: K 150-letiiu Russkoj Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847-1997)*. 1999, no. 35, pp. 92-110.
- Musin A.Ye. Arkheologiia "lichnogo blagochestiiia" v khristianskoj traditsii Vostoka i Zapada. *Khristianskaia ikonografiia Vostoka i Zapada v pamiatnikakh materialnoi kultury Drevnei Rusi i Vizantii: Pamiati T. Chukovoi*. St.-Peterburg, 2006, pp. 163-222 (Slavica Petropolitana).
- Musin A.Ye. Kamennaia ikonka s obrazom sviatogo vsadnika iz nakhodok na novgorodskom (Riurikovom) gorodishche 2005 g.: voprosy interpretatsii. In: *U istokov russkoj gosudarstvennosti: Istoriko-arkheologicheskiie sbornik: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii 4-7 oktiabria 2005 g. Velikii Novgorod*. St.-Peterburg, 2007, pp. 148-165.
- Musin A.Ye. Palomnichestvo v Drevnei Rusi: istoricheskiie kontseptsii i arkeologicheskiie realii. In: *Archeologia abragamica: Issledovaniia v oblasti arkeologii i khudozhestvennoi traditsii iudaizma, khristianstva i islama* (ed. L. Beliaiev). Moskva, 2009a, pp. 231-270.
- Musin A.Ye. Palomnichestvo i osobennosti "pereneseniia sakralnogo" v khristianskoj Evropie. In: *Novyie Iyerusalimy: Iyerotopiia i ikonografiia sakralnykh prostranstv* (ed. A.M. Lidov). Moskva, 2009b, pp. 221-255.
- Musin A.Ye. Tserkov i gorozhane srednevekovogo Pskova: istoriko-arkheologicheskoie issledovaniie. St.-Peterburg, 2010 ("Archaeologica Varia").
- Musin A.Ye., Petrov M.I. Kompleks khristianskikh drevnostei s raskopa Posolskii-2006 v Velikom Novgorode i voprosy khronologii vizantiiskikh izdelii iz steatita. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2006, no. 38, pp. 10-14.
- Nazarenko A.V. Rus i Sviataia Zemlia v epokhu krestovyykh pokhodov. *Bogoslovskiiie trudy: K 150-letiiu Russkoj Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847-1997)*. 1999, no. 35, pp. 179-196.
- Nazarenko A.V. Drevniaia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsiplinarnyye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazei IX-XII vv. Moskva, 2001 ("Studia historica").
- Nikolaieva T.V., Nedoshivina N.G. Predmety khristianskogo kulta. In: *Drevniaia Rus. Byt i kultura* (eds. B.A. Kolchin, T.I. Makarova). Moskva, 1997, pp. 166-178.
- Peskova A.A. Palomnicheskiie drevnosti v drevnerusskom gorode. In: *Ladoga i religioznoie soznaniie: Tretiie chteniia pamiati Anny Machinskoi (Staraia Ladoga, 20-22 dekabria 1997 g.): Materialy k chteniiam*. St.-Peterburg, 1997, pp. 48-50.
- Peskova A.A. Palomnicheskiie relikvii Sviatoi zemli v drevnerusskom gorode. In: *Piligrimy: istoriko-kulturnaia rol palomnichestva: K XX Mezhdunarodnomu kongressu vizantinistov. Parizh, 19-25 avgusta 2001 goda: Sbornik nauchnykh trudov*. St.-Peterburg, 2001, pp. 113-126.
- Peskova A.A., Strokova L.V. Khristianskiie drevnosti Vizantii v "siriiskoi kollektcii" B.I. i V.N. Khanenko. St.-Peterburg; Kyiv, 2012.
- Polochanska T.O., Sytyi Yu.M. Znakhidky predmetiv osobystoho khrystyianskoho blahocestia ta predmetiv dlia ikh vyhotovlenniia na terytorii Chernihova. In: *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiemodii: Materialy Desiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (30 travnia - 1 chervnia 2012 r.)*. Kyiv, 2012, pp. 15-19.
- Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V. Rozvidky Chernivetskoi filii OASU. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*. Kyiv, 2013, pp. 375, 376.
- Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V., Kalinichenko V.A. Novi znakhidky khrystyianskoj metaloplastyky z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. In: *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiemodii: Na poshanu Kyivskoho mytropolyyta Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy Trynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (27-29 travnia 2015 r.)*. Kyiv, 2015, pp. 30-33.

- Ptitsyn V.S. Khristianizatsiia naseleniia Kurskoi volosti-kniazheniia po materialam predmetov blagochestiia. *Ucheniie zapiski: elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2013, no. 3 (27), vol. 1. Istoricheskiye nauki i arkhologiiia. <https://cyberleninka.ru/article/n/hristianizatsiya-naseleniya-kurskoy-volosti-knyazheniya-po-materialam-predmetov-bлагоchestiya>.
- Rakovina. Ultra et suseia! Dalshe i vyshe! 2014. <http://campostellae.ru/history/symbols/shell/>.
- Rozhdestvenskaia T.V. Novonaidennoie drevnerusskoie kirillicheskoie graffito iz Frantsii. *Indoievropeiskoe yazykoznanie i klassicheskaia filologiia*. 2016, vol. 2, pp. 907-909.
- R[ud] O.[A]. Palomnicheskaia insigniia s izobrazheniiem sv. Dimitriia Solunskogo (?). In: *Mech i zlatnik: K 1150-letiiu zarozhdeniia Drevnerusskogo gosudarstva: Katalog vystavki*. Moskva, 2012, p. 238.
- Riabtseva S. Kresty-relikvarii v kontekste kulturno-istoricheskikh kontaktov Pruto-Dnestrovskogo regiona v XI-XVI vv. *Revista Arheologica*, Serie nouă. Chişinău, 2012, vol. VI, no. 1, pp. 98-107.
- Serheieva M.S. Do pytannia pro kostorizne remeslo v Kyievi XIII-XVIII stolit. In: *Kulturnyi shar: Statti na poshanu Hliba Yuriiovycha Ivakina* (ed. O.P. Tolochko). Kyiv, 2017, pp. 377-387.
- Shevchenko Yu.Yu., Bogomazova T.G. Khristianskiye amulety, sviazannyye s kultom blazhennykh predkov. In: *Radlovskiiie chteniia 2006* (eds. Yu.K. Chistov, Ye.A. Mikhailova). St.-Peterburg, 2006, pp. 217-228.
- Shupliak S.P. Palomnichestva v dukhovnoi i sotsialno-politicheskoi zhizni zapadnoevropeiskogo obschestva (IV-XIII vv.). *Avto-ref. ... kand. ist. nauk*. Minsk, 2011.
- Shupliak S.P. Status palomnikov v srednevekovom sotsiume Zapadnoi Evropy. In: *Pracy historychna fakulteta BDU* (ed. U.K. Koršuk). Minsk, 2013, iss. 8, pp. 155-165.
- Spirgis R. Palomnicheskii kontekst nakhodok perlamutrovyykh krestikov XIII-XVII vv. na territorii sovremennykh Latvii i Litvy. In: *V kamne i v bronze. Sbornik statei v chest Anny Peskovoii* (eds. A.Ye. Musin, O.A. Shcheglova). St.-Peterburg, 2011, pp. 561-582.
- Svieshnikov I.K. Zvenyhorod: Kraieznachnyi narys. Lviv, 1987.
- Sytaia L.F. Kresty iz kolleksii V.V. Tarnovskogo. In: *Slaviano-russkoie yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 411-419.
- Sytyi Yu., Vasiuta O., Kovalenko V. et al. Naukovyi zvit pro arkhieolohichni roboty 1997 r. na terytorii smt. Baturyn Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhieolohii NANU, no. 1997/130.
- Troianovskii S.V. Dobrynin raskop v Velikom Novgorode. *Arheologicheskiye otkrytiia 1999 g.* Moskva, 2001, pp. 44, 45.
- Veremeichik Ye.M. Predmety khristianskogo kulta XI-XIII vv. na selskikh poseleniakh Chernigovskogo Polesia. In: *Slaviano-russkoie yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 344-354.
- Yermolin D.S. "Braslet s bozhenkami", ili khristianskii prostranstvenno-predmetnyi kod albantsev Priazovia. In: *Evropeiskoe kulturnoe prostranstvo v kolleksiiakh MAE* (ed. A.A. Novik). St.-Peterburg, 2013, pp. 221-248 (*Sbornik MAE*, vol. 58).
- Zalessaia V.N. Pamiatniki vizantiiskogo prikladnogo iskusstva IV-VII vekov. Katalog kolleksii. St.-Peterburg, 2006.
- Zaitsev D.M. K voprosu o razvitii pravoslavnogo palomnichestva u vostochnykh slavian v XIII-XVII vv. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Pedagogicheskiye nauki. Filosofiiia*, 2015a, no. 15, pp. 59-62.
- Zaitsev D.M. Formirovaniie drevnerusskogo khristianskogo palomnichestva. *Viesci Nacyjnal'noj akademii navuk Bielarusi. Sieryja humanitarnykh navuk*, 2015b, no. 4, pp. 11-15.
- Zavialov V.I. Kreml Pereiaslavlia Riazanskogo v XVII veke po arkhieologicheskim dannym. *RusArkh. Elektronnaia nauchnaia biblioteka po istorii drevnerusskoi arkhitektury*, 2013. <http://rusarch.ru/zavialov1.htm>.
- Zelenin D.K. Vostochnoslavianskaia etnografiia (transl. by K.D. Tsivina, notes by T.A. Bershtam et al., afterword by K.V. Chistova). Moskva, 1991.
- Zhitonov S.Yu. Palomnichestvo kak religioznoie nasledie. *Zhurnal Instituta nasledii: setevoie nauchnoie retsenziruemoie izdanie*. 2015, no. 2-3. <http://nasledie-journal.ru/ru/journals/3/23.html>.
- Zlatohorskii O.Ye., Vasheta M.P. Riativni doslidzhennia v uroch. Apostolshchyna m. Volodymyr-Volynskiy. *Arkhieolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*. Kyiv, 2013, p. 132.